

Bevrijding van het communisme?

De crisis van het communisme als politieke stroming en politieke orde is zo goed als voorbij. In Nederland is de CPN opgegaan in de nieuwe formatie Groen Links; alleen formeel is zij nog een zelfstandige politieke partij. Van de staten van 'het reëel bestaande socialisme' zijn het nog slechts enkele van de tweede en derde rang die pretenderen dat hun maatschappelijk stelsel superieur is aan 'het kapitalisme' en dat er geen enkele behoefte bestaat aan een fundamentele *pe-restrojka*. Het debat over de 'convergentie' tussen kapitalisme en communisme, ooit in dit tijdschrift gevoerd tussen *Tinbergen* en *De Kadt*, is uiteindelijk beslist in het voordeel van de laatste.

Van 'crisis' spreekt men als een systeem zich nog kan herstellen. Die fase is voor het communisme klaarblijkelijk voorbij.

Crisis en verval van het communisme hebben gewichtige consequenties voor de sociaal-democratische beweging. Het is alleen nog niet duidelijk welke daarvan de overhand zullen krijgen. Aan de ene kant kan men de nadruk leggen op de gemeenschappelijke wortels van communisme en sociaal-democratie (zoals bij voorbeeld het partijbestuur van de PvdA nog deed in zijn nota over de relatie tot de CPN in 1981); op de utopie van het socialisme als een totaal andere maatschappelijke orde. Aangezien de enige realisering van die utopie het Sovjetrussisch communisme is geweest, en aangezien er geen andere realiseerbare vorm van die utopie is bedacht, zal het communisme de sociaal-democratie onherroepelijk meeslepen in zijn val.

Wie daarentegen de kern van het sociaal-democratisch project ziet in een overstoerbare hervormingsgezindheid, die de best mogelijke combinatie van vrijheid en gelijkheid nastreeft, plaatst zijn idealen niet alleen in de werkelijkheid, maar benadrukt ook het principiële en onoverbrugbare verschil tussen democratisch socialisme en communisme. In dat geval wordt de sociaal-democratische beweging eindelijk bevrijd van de loden last die de vermeende gemeenschappelijkheid met het communisme vanaf 1917 is geweest.

De sociaal-democraten zouden er verstandig aan doen de keus tussen deze twee mogelijkheden niet aan anderen over te laten.

Bart Tromp

*Socioloog, verbonden aan de
Rijksuniversiteit Leiden;
redacteur van SenD*

YBM

Citoyen versus consument

De mogelijkheden van een republikeinse politiek

Nu dit jaar de Franse revolutie wordt herdacht, staan de onstuimige woordvoerders van de republiek volop in de belangstelling. Ze streefden naar patriottisme en devotie voor publieke goederen. *Robespierre* verklaarde herhaaldelijk dat de essentie van de republiek in de deugd is gelegen. En van *Saint Just* zijn de woorden: 'De monarchie is geen koning, ze is misdaad. De republiek is geen senaat, ze is deugd.'¹ De burgerdeugd verkreeg tijdens het verloop van de Revolutie een magnetische aantrekkingskracht.

Momenteel spreken de revolutionaire deugden niet meer aan. Ze worden geassocieerd met politiek gedram, met onbegrip voor andersdenkenden. Bovendien hebben we veel reserves bij het temperament van de revolutionairen. Ze laten zich teveel door politieke hartstochten leiden en hebben te weinig oog voor rechtsgaranties en privacy.

Mogen deze bezwaren voor revolutionaire dogmatici juist zijn, voor republikeinse filosofen gaan ze veel minder op. Lang niet alle politieke filosofen die de *res publica*, het publieke welzijn, centraal stellen, veronachtzamen de bescherming van het individu. Veel republikeinse filosofen, zoals *Aristoteles* en *Hannah Arendt*, hebben op het belang van een pluriforme samenleving en op de noodzaak van de privésfeer gewezen. De republikeinse filosofie biedt zelfs uitzicht op politieke vernieuwing, zeker in een tijd van *private wealth* en *public squalor*. Ze lijkt de aangewezen filosofie om de verloedering van het publieke domein – de aftakeling van het milieu, de onleefbaarheid in veel stedelijke gebieden, de irrationele aandacht voor consumptie in de media en de degradatie van het hoger onderwijs tot een aanhangsel van de arbeidsmarkt – tot staan te brengen.

Het republikanisme is, en dat geldt voor alle politieke stromingen, geen eenduidige beweging. Algemeen gesproken zijn republikeinen gekant tegen politiek absolutisme en tegen de monarchie in bijzonder. Belangrijk is dat ze niet alleen de royalistische staatsvorm, maar ook de cultuur van het hofleven of de nietsdoende bovenlagen bekritiseren. Dat hebben ze gemeen met socialisten. Maar terwijl de laatsten van oudsher een collectivistische economie hebben bepleit, stellen de eersten vertrouwen in het privaatrechtelijke verkeer. Er is dus een verwantschap met het liberalisme. Maar het republikanisme is medestander en tegenhanger van het liberalisme tegelijk. En naarmate het liberalisme minder moeite doet haar vroegere beloften in te lossen, worden de tegenstellingen groter.

Om de filosofie van de *citoyen* reliëf te geven zal ik in deze studie de kritiek op de liberale denkwijze kracht bijzetten. De ontpolitiserende tendenzen en de opvatting van politiek als simpelweg belangenstrijd maken

haar geloofwaardigheid er niet sterker op. De kern van mijn betoog luidt dat het moderne liberale denken geen aanvaardbare visie op burgerschap tot zijn beschikking heeft.

De volgende tracés worden hieronder bewandeld. Eerst betoog ik dat het liberalisme en het republikanisme verdienstelijker zijn naarmate ze meer op de praktische filosofie zijn geënt. Vervolgens staat de vraag centraal welke nadelen verbonden zijn aan de kernbegrippen van beide politieke denktradities: ongebondenheid en participatie. Daarna stel ik dat de zwakte van het liberalisme in haar maximale vrijheidsbeeld ligt en dat het republikeinse denken over een bescheidener en socialer vrijheidsbeeld beschikt. Tenslotte worden de praktische mogelijkheden van het republikanisme voor een linkse politiek geschetst. De aandacht wordt gevestigd op de tekorten van Nieuw Links en op de behoefte aan een politiek burgerschap dat niet zozeer bevrijding maar eerder inperking tot uitgangspunt neemt.

Praktische filosofie: denken over doeleinden

Volgens de Duitse filosoof *Jürgen Mittelstrass* kan men de Verlichting 'goed' noemen wanneer zij zich er van bewust is dat mensen hun doeleinden rechtvaardigen kunnen, maar ook rechtvaardigen moeten, omdat anders onberedeneerde belangen vrijuit gaan. De Verlichting is daarentegen 'slecht' als ze er enkel op uit is technische middelen te realiseren voor wat voor doeleinden dan ook.² Vanaf de achttiende eeuw, de eeuw van de rede, hebben filosofen helaas maar al te vaak pogingen ondernomen om het denken over doeleinden te ontlopen of zelfs te degraderen tot een irrationele aangelegenheid. Andere denkers van deze 'verkeerde Verlichting' hebben geprobeerd een objectief systeem op te stellen waarbij bepaalde doeleinden een onbetwistbare geldigheid werd toegeschreven.³

Als natuurverschijnselen bewezen kunnen worden, zo redeneren veel *philosophes* – in de achttiende eeuwse betekenis van het woord –, waarom zouden dan sociaal-politieke verschijnselen niet aan objectieve wetten onderhevig zijn. Zo ontstaat een 'sociale fysica': de klassieke mechanica wordt overgeheveld naar het politieke denken. De *philosophes* geven hun leerstellingen een aura van wetenschappelijkheid mee. Ze zijn er trots op dat hun theorieën niet op ethische overwegingen zijn gebaseerd, maar op dwingende logica of objectieve factoren. Echter, wanneer wetenschap geacht wordt het enig juiste type van menselijke kennis te zijn dan is er sprake van ideologie, zeker als ze misbruikt wordt om in naam van een of andere maatschappijtheorie menselijk handelen in vaste banen te leiden.

Bas van Stokkom
Medewerker van
Diogenes, Instituut
voor Wetenschappelijk
Onderzoek

De ideoloog miskent het gegeven dat politiek — in de betekenis van Aristoteles — tot de praktische en niet tot de theoretische wetenschappen behoort. Politiek is niet op zoek naar een theoretisch ideaal bestel, maar naar inzichten die richtlijnen verschaffen voor passend handelen. Ze behoort tot het domein van de imperfecte argumentatiekunst, niet tot dat van sluitende rationaliteit — zo dat al bestaat.

Alle moderne politieke stromingen volgen op de een of andere manier de sporen van de 'verkeerde Verlichting'. Dat geldt — zoals ik verderop zal betogen — ook voor de republikeinse politiek. Maar aangezien haar beweegredenen hoofdzakelijk voortspruiten uit de traditie van de praktische filosofie is ze goeddeels vrij van eenheidsconstructies of andere ideologische recepten. Bij een filosofe als Hannah Arendt is dat zonneklaar.⁴

Het liberalisme is — evenals veel socialistische denkstromingen — doordrenkt met gedachtenspinsels van de 'verkeerde Verlichting'. Te noemen zijn het dogma van een spontaan marktevenwicht, de filosofische platitudes van de mens als een *bundle of wants* en de illusie dat materiële vooruitgang (in utilitaristische termen: afname van pijn) automatisch een betere morele orde brengt.

De liberale filosofie bevat echter ook inzichten van de praktische filosofie. Als ze daarop voortbouwt, is ze alleszins redelijk en levensvatbaar. Men kan haar zelfs beschouwen als beschermvrouw van het westerse humanisme als ze een sceptische houding aanbeveelt: tijdens ons handelen (en denken) maken we steeds fouten. Er is alle reden om aan te nemen dat anderen ons werk (ons bestuur) niet slechter zouden uitvoeren. De oude filosofen zouden deze houding om haar prudentie hebben geroemd.

Politiek handelen is feilbaar. Dat kan men een gemeenschappelijke fonds van het liberale en republikeinse denken noemen. Beide denkstromingen hebben dan ook dezelfde wortels: de afkeer van het autoritaire staatsdenken (Aristoteles versus Plato; Locke versus Filmer). Ze wapenen zich tegen het *summum malum*: de tirannie, het bestuur van de leugen en de angst, van minachting en geweld. Het republikeinse ideaal is geboren in de Atheense stadstaat, in de strijd voor vrijheid en tegen tirannie. Het liberale ideaal is uit een soortgelijke strijd tegen het vorstenhuis voortgekomen. Aan het einde van de achttiende eeuw vloeien republikeinse en liberale argumenten samen om de macht van kerk en koning te breken. De *Verklaring van de rechten van de mens en van de burger* (1789) is er het culminatiepunt van.

Beide denkstromingen definiëren politiek als een open bestel, met vrije toegang tot discussies en politieke ambten, zonder exclusiviteit.⁵ Bovenal is politiek erkenning van verscheidenheid, van het gelijktijdig bestaan van verschillende groeperingen en daardoor van verschillende belangen en verschillende tradities binnen een gemeenschappelijk rechtsbestel.⁶ Politiek bestuur is geen reductie van alle dingen tot één enkele eenheid, maar is het resultaat van de open bespreking van rivaliserende belangen.

De gedachte dat politiek een manier is om een verdeelde maatschappij te besturen zonder (ongepast) geweld te gebruiken, is zowel republikeins als liberaal. We zouden het ook zo kunnen omschrijven: politiek is de poging om de 'eeuwige' dilemma's van vrijheid en efficiëntie en van orde en vooruitgang met elkaar te verzoenen zonder in oorlogszuchtige maatschappelijke blokken (zoals in de Weimar-republiek) uit te komen.⁷ In feite is dit soort politiek denken oppositioneel: het getuigt eerder van kritiek op macht dan van constructie van macht. Het is sceptisch en voorzichtig, zich bewust van de gevaren van idealistische staatsconstructies. Politiek stelt zich geen perfect bestuur ten doel maar een bestel waarin slechte of onbekwame machthebbers zo weinig mogelijk schade kunnen aanrichten.

Ongebondenheid versus participatie

Tot zover de overeenkomsten. De twee stromingen gaan uiteen wanneer het thema van de private en de publieke sfeer ter sprake komt. Volgens de liberalen verwerkelijkt de mens zich in het private domein, in de besloten sfeer van de eigen woning. Geluk en waardigheid worden ontleend aan het (door eigen kracht verworven) eigendom. De republikeinen zeggen daarentegen dat mensen hun geluk aan het publieke samen-zijn, aan debat, theater en sport, — aan het 'gehoord en gezien' worden zoals Hannah Arendt het zegt — ontnemen. De tegenstelling waar het om draait is dus ongebondenheid versus participatie.

Wat zijn nu de gebreken van de twee opties? Dat bespreken we aan de hand van enkele redeneringen van de liberale filosoof *Benjamin Constant*, schrijver van het befaamde essay *De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes* (1819). Laten we met participatie beginnen. Constant wijst in zijn essay voortdurend op het gevaar van de oude republikeinse deugd van collectieve participatie aan de politieke macht: de ontkenning van individuele rechten. Het persoonlijke leven van de ouden is geheel en al ondergeschikt aan het gezag van de polis.

Constants aanval is begrijpelijk: de ontsporingen van de Jacobijnse politiek zitten nog vers in zijn geheugen. En waren het niet de Jacobijnen die zich op het oude collectivisme, vooral dat van Sparta, beriepen? Men kan op dit punt zeker met Constant instemmen, temeer daar de ideologie van de Jacobijnen, de ondeelbare eenheid van het volk, een produkt van de 'verkeerde Verlichting' is. De plaats van herkomst is *Du contrat social* (1762), het boek waarin *Jean Jacques Rousseau* de leer van de volkssoevereiniteit uiteenzet. Deze leer steunt op de onfeilbaarheid van de *volonté générale*, een vage term waarmee Rousseau 'het Goede' probeert gelijk te stellen aan perfecte en gelijkgestemde rationaliteit. Dit ideaal is natuurlijk onbereikbaar. De *volonté générale* is daarom niet voor de politieke praktijk geschikt.⁸ Dat heeft niet kunnen verhinderen dat de Franse revolutionairen Rousseau's verlichte sprookje in de praktijk hebben gebracht. Republikeinse politiek betekent voor Robespierre en de zijnen onbeperkte staatsmacht en de 'terreur van de deugd'.

Maar lang niet alle republikeinen nemen Rousseau als voorbeeld. Hannah Arendt bijvoorbeeld wijst zijn politieke denkbeelden resoluut af. Ze merkt op dat de ondeelbare algemene wil de functie heeft om interne vijanden, zij die zich tegen het gemeenschappelijke belang keren, te elimineren. Het begrip volkssoevereiniteit is verwerpelijk omdat het de menselijke pluraliteit ontken; het betekent niets anders dan dwang tot vrijheid. Om deze redenen vindt Arendt de Amerikaanse revolutie waardevoller dan die van de Fransen. De *Founding Fathers* hebben volop recht gedaan aan politieke diversiteit.⁹

Toch blijft Arendt er aan vasthouden dat besturen en bestuurd worden samen kunnen vallen. Evenals *Jefferson* is ze er van overtuigd dat een volk de ruimte moet hebben voor politiek handelen. Beiden zien dat verwezenlijkt in lokale organisatievormen. *Jefferson* in *wards*, Arendt in een radensysteem. De vraag is in hoeverre het idee van voortdurende deelname aan machtsuitoefening een abstract-schematische constructie is. In praktijk werkt de directe democratie maar moeizaam. De bereidheid van mensen om te allen tijde mee te beslissen, wordt overvraagd.¹⁰

Arendts stellingname kan echter niet ontsproten omdat ze belang hecht aan individuele autonomie en aan een onschendbare privé-sfeer. Als de private ruimte wordt bedreigd (bijvoorbeeld door onteigening), komt de levensvatbaarheid van de publieke ruimte in het geding. Er bestaat een nauwe samenhang tussen de twee; de een kan niet zonder de ander. De bescherming van het privé-domein behoort daarom tot de meest elementaire voorwaarden van publieke activiteit. Arendt vat privé-eigendom niet op — zoals liberalen doen — als toeëigening of als bezit dat aan een persoon is verbonden, maar als primaire levensbehoefte. Vanuit het perspectief van haar leermeester *Martin Heidegger* bezien: zonder eigendom heeft men geen plaats in de wereld.¹¹

Waar liggen nu de gebreken van een politiek die de genoegens van het privéleven bewierookt? Om deze vraag te beantwoorden keren we weer terug naar Constant, die meer dan andere liberalen de noodzaak van een onaantastbare privésfeer heeft verdedigd. In zijn essay stelt hij dat de collectieve politiek van de ouden in de moderne, door handel en vreedzame ruil gekarakteriseerde wereld niet meer op zijn plaats is. Het geluk dat de ouden aan de collectieve vervaardiging van wetten ontleenden, is een anachronisme daar het geluk van de modernen in hun private bestaan, in een 'perfecte onafhankelijkheid' schuilt.¹² Constant doet geen beroep op een normatief argument (bijvoorbeeld, dat de vrijheid van de modernen menselijker zou zijn), maar op de dwang van het moderniseringsproces: de neiging om geluk uitsluitend aan de privésfeer te ontleenen zou een universeel fenomeen zijn geworden. Moderne burgers zouden het liefst achter de muren van hun tuin verblijven. De zwakte van deze redenering is evident. De waardering van de privésfeer is namelijk geen vaststaand gegeven, maar verschilt van mens tot mens. Leven in het privé-domein betekent voor de een bekoring of genot, terwijl een ander er be-

nauwde gevoelens van krijgt die worden geassocieerd — zoals de ouden deden — met onvrijheid.

Achter Constants redenering ligt een klassestandpunt verborgen. Het weerspiegelt het streven om zich door privébezit in te dekken tegen de wisselvalligheden van het (commerciële) bestaan. De nieuwe burgerlijke klasse — en hierin is de invloed van het protestantisme bemerkbaar — wordt achtervolgd door angst, angst voor de toekomst, angst haar bezit te verliezen.¹³ De bourgeois kent niet de innerlijke zekerheid of de overgave aan het volle leven zoals in de aristocratische of vagabondistische levenswijze het geval is. Op behoedzame wijze treft hij voorzorgen tegen alles wat zijn bestaan zou kunnen aantasten. De veilige private woning lijkt daarvoor de meest aangewezen plaats.

Het private gevoelsleven en de obsessie met zekerheid zijn sindsdien sterk in het westerse bewustzijn veranderd geraakt. Deze tendens is door de passie voor consumptie nog eens versterkt. De *civic ethic*, de zorg om het publieke welzijn, is verschrompeld. Het liberalisme van denkers als Constant lijkt me daarvoor mede verantwoordelijk.¹⁴

Liberaal vrijheid: aanmatiging

Er kan zelfs van een liberale antipolitiek gesproken worden. Dan wordt niet zozeer gedoeld op de traditie waarin Constant zich bevindt,¹⁵ maar op het economisch liberalisme. De geestelijke vader van dit liberalisme, *Adam Smith*, beschouwt niet de politiek maar de economie als het cement van de samenleving. Smith wordt wel gezien als een *véritable anti-Machiavel*.¹⁶ Zijn voorstelling van een zelfregulerende en evenwichtige markt staat het namelijk toe het hele denkgoed van de klassieke politiek als irrelevant af te doen. De economie, begrepen als natuurlijke harmonie van behoeften, zou uit zichzelf de oude politieke vraag naar sociale orde oplossen.

Het resultaat van deze omkering is — zeker bij de utilitaristische economen — dat de staat (de politiek) als een parasitair lichaam wordt gezien. Vrijheid zou immers geen uitvloeisel van de politieke orde zijn maar van economische onafhankelijkheid, van het produceren voor de markt. Het economisch liberalisme jaagt de vrijheid uit het politieke domein. Het credo luidt: 'Hoe minder politiek, hoe meer vrijheid.' Hoe kleiner de ruimte die door de staat wordt opgevuld, hoe groter het domein dat voor vrijheid is overgelaten. De republikeinse eenheid van vrijheid en politiek wordt daarmee opgegeven. Althans ten dele, want de politiek blijft de taak behouden om het individu te beschermen. De liberaal probeert de publieke macht zoveel mogelijk in te dammen behalve daar waar ze privébelangen dient. Vandaar dat *Bernard Crick* de volgende kenschets van de liberaal geeft: 'Hij wenst van alle vruchten van de politiek te genieten zonder er een prijs voor te betalen of de pijn te bemerken. Hij houdt ervan de vruchten te eren maar niet de boom. Hij wenst alle fruit te plukken — vrijheid, representatief bestuur, (. . .) algemeen onderwijs, etc. — en ze dan voor verder contact met de politiek te beschermen.'¹⁷ Kortom, de liberaal smacht naar pure vrijheid.

Waaruit bestaat nu die pure vrijheid? Dat is eenvoud-

digweg 'het kunnen doen wat men wil zonder dat het anderen schaadt'. Het twijfelachtige Verlichtingsmoment (en ideologische moment) schuilt in de mathematische analogie: ieder lichaam kan zich vrij bewegen zolang het niet op een ander lichaam stoot.¹⁸ Volgens deze formule moet de mens zoveel mogelijk vrij zijn van externe belemmeringen. In de woorden van een moderne liberale filosoof, *Isaiah Berlin*: een vrij mens heeft recht op een 'gebied van non-interferentie', op de mogelijkheid zoveel mogelijk deuren te openen. Vrijheid is maximale individuele speelruimte binnen de grenzen van de wet.¹⁹ Het gevaar van deze redenering is dat vrijheid gelijk wordt gesteld aan macht, macht over de niet-menselijke natuur, maar in feite, macht over al datgene wat niet door de wet wordt beschermd (inclusief menselijke aangelegenheden, zoals socialisten dikwijls hebben beklemtoond). Zolang de wet het niet verbiedt, is alles toegestaan.

Het republikeinse denken beschikt over een veel bescheidener en voorzichtiger vrijheidsbeeld. De beste formulering ervan – in de lijn van Aristoteles – is mijns inziens door *Bertrand de Jouvenel* gegeven: vrijheid bestaat uit vrijwillig verkozen en nagekomen sociale plichten.²⁰ Dit betekent ten eerste dat sociale dwang verwerpelijk is en ten tweede dat vrijheid pas betekenisvol is, pas glans verkrijgt, in confrontatie met plichten (die ieder mens hoe dan ook heeft). De laatste vooronderstelling is van groot belang: alleen eisen die men aan zichzelf (en niet enkel aan anderen) stelt, kunnen ethisch verantwoord zijn. Het republikeinse denken is door dit vrijheidsbeeld in staat en het private leven en het publieke leven te voeden.

Een van de belangrijkste sociale consequenties van het liberale vrijheidsbeeld is aanmatigend handelen. Zoals opgemerkt stelt het liberalisme buiten de wet geen grenzen aan de handelingsvrijheid van de mens. Binnen deze formule kan er zoveel worden toegeëigend of worden verspild als de mens zelf wil. In feite levert ze de legitimering voor de verkwistende leefwereld waar het moderne kapitalisme om schreeuwt. Het programma van de bourgeoisie van weleer, *enrichissez vous*, is gedemocratiseerd en heeft in ieder consumptief domein toegang verkregen. (Dat geldt niet, zo men mag hopen, voor de wereld van de produktie en de publieke instellingen, waar de regels van kostenbesparing gelden. De hypocrisie van het liberalisme luidt dan ook: kostenbesef hier, verkwistende consumptie daar.)

Liberalen erkennen geen normatieve grenzen. Ze redeneren aldus: de mens is de beste rechter van zijn of haar eigen belangen; ieder moet voor zichzelf uitmaken hoe hij of zij wil leven. De invulling van ieders leven kan daarom niet bekritiseerd worden. In termen van het economisch liberalisme: de keuze van de consument is soeverein. Maar als de mens geen normatieve sturing behoeft, dan heeft de voorbeeldfunctie slechts geringe waarde.²¹ Voor republikeinen, door-drongen van de klassieke geest, ligt dat anders. Zij zien de burger (de *citoyen*) als een normstellende persoon wiens gezag (mits overtuigend) navolging oproept. Liberalen zien de burger (de bourgeois) daar-

entegen als een persoon die materieel succes ten toon stelt. De statuspositie roept navolging op. Met andere woorden, het liberaal-burgerlijke normbesef gaat voorbij aan de normstellende verantwoordelijkheid in het publieke domein.²²

Daarnaast wijzen republikeinen op het belang van zelfbeheersing en maatbesef. Rijkdom en een teveel aan bezit vormen een gevaar. De klassieke filosofen hebben dit thema herhaaldelijk aangeroerd. Volgens Aristoteles beschouwt de rijkere zijn bezit al gauw als een doel in zichzelf. Bovendien leidt rijkdom gemakkelijk tot de wens meer te hebben dan men nodig heeft. Hij onderscheidt twee normatieve typen van bezitsverwerving, een onpassende, gebaseerd op onverzadigbare verlangens, en een passende, gebaseerd op de continuïteit van de huishouding.²³

Volgens een andere republikein, de socioloog *Emile Durkheim*, suggereert rijkdom de mogelijkheid dat allerlei weerstanden en begrenzingsen gemakkelijk overwonnen kunnen worden. Immers, de wensen van de rijke gaan voortdurend in vervulling. Hoe machtiger men zich voelt, des te intoleranter lijkt alle inperking.²⁴

Het inzicht dat rijkdom de geest van corruptie voedt, treft men in alle republikeinse denktradities aan. Hiermee is een belangrijk breekpunt tussen het liberale en republikeinse denken genoemd. Zoals de historicus *Pocock* heeft uiteengezet,²⁵ werd het vroeg achttiende eeuwse politieke debat tussen republikeinen en de voorstanders van vrijhandel in beslag genomen door de tegenstellingen van *virtue* en *commerce*, van soberheid en luxe. Volgens de laatstgenoemden zou handel de grote motor zijn van beschaving, van de groei van zachte en verfijnde manieren. De republikeinen stelden daarentegen dat het najagen van geld niet alleen de eigenaar zou corrumperen maar hem ook afhankelijk zou maken van anderen. Geld creëert afhankelijkheidsverhoudingen die niet verenigbaar zijn met de klassieke deugd van zelfvoorziening.²⁶

Politiek burgerschap

In de moderne westerse samenleving heeft de commercie gezegevierd. De burger streeft een hogere levensstandaard en een comfortabel privéleven na. De motivatie tot soberheid is zo goed als verdwenen. De burger is consument, geen *citoyen*.

Politiek lijkt gereduceerd tot een instrumenteel apparaat dat ten dienste staat van de wensen en belangen van consumenten. Dit apparaat kanaliseert de prioriteiten van individuele consumenten (of van belangengroepen) en levert de goederen waarom gevraagd wordt. De waarde van de politiek hangt af van de mate waarin ze aan deze vraag kan voldoen. Tegelijk wordt het politieke debat in beslag genomen door *bargaining*, door onderhandelingsmethoden. Zelfs het oude liberale ideaal een verdeelde maatschappij bij elkaar te houden, heeft ervoor moeten wijken.

De afwijzing van politiek als doel in zichzelf past geheel in de filosofie van een cynisch en cultureel stuurloos liberalisme. De verwijdering van het republikeinse denken is hiermee definitief voltrokken. Republikeinen zien politiek immers als *civilizing* of als *éduca-*

tion suprême.²⁷ Niet in de betekenis van Robespierre: het creëren van een Nieuwe Mens (het schrikbeeld van alle liberalen), maar in de klassieke betekenis van het kweken van maatbesef en het stimuleren van bewuste keuzen. Beschaving berust niet op maximale individuele speelruimte, zoals liberalen menen, maar op de mate waarin mensen erin slagen zelfbeheersing te tonen.²⁸

Het moderne liberalisme ziet de mens als een mobiel, alert en flexibel wezen dat zich er in heeft bekwaamd om uit iedere situatie voordeel te halen. Het lijkt erop dat de jaren tachtig deze theoretische mens, de *homo economicus*, daadwerkelijk hebben voortgebracht. Dit type heeft echter niets gemeen met de moreel bewogen mens die Smith in zijn moraalfilosofische verhandelingen schilderde. De keuzen van de *homo economicus* zijn nauwelijks ingegeven door morele overwegingen. Daarmee is tevens het onvermogen van de doctrine van succes-maximalisatie genoemd: ze kan uit zichzelf geen principes van morele ordening verschaffen en overtuigt slechts zolang ze parasiteert op het morele bindweefsel van de christelijke wereldbeschouwing.

De gevolgen van de intrede van de *homo economicus* zijn funest voor de burgerzin. Want het zijn consumenten die het publieke domein bevolken. Het domein wordt 'gekoloniseerd' door mensen die uitsluitend hun eigen belangen en behoeften op het oog hebben. De zorg om het publieke welzijn (het milieu, onderwijs, gezondheid) is van secundair belang, de plichten die er mee verbonden zijn worden met tegenzin of uit betreurde noodzaak vervuld. De markt pleegt roofoverval op het burgerschap. Omdat consumenten gewend zijn geraakt aan een haast ongelimiteerde vrijheid, verlangen ze van het publieke domein eenzelfde handelingsvrijheid.²⁹

Op deze ontwikkelingen past een republikeins antwoord: een hernieuwd politiek burgerschap, de herwaardering van maatbesef en een programma van politieke en culturele socialisatie.

Pogingen om het politieke burgerschap te verlevendigen zijn reeds eerder voorgekomen, met name bij Nieuw Links. Het republikeinse element was er nadrukkelijk in verweven. In het pamflet *Tien over rood* (1966) lezen we dat Nederland een republiek zou moeten worden zodra de regering van koningin Juliana zou eindigen. De Nieuw-linkse agitators waren verontrust over de regentenmentaliteit van het politieke establishment. De hervormingen die D'66 in het staatsbestel wilde doorvoeren (onder andere rechtstreekse verkiezing van de minister-president) sloten hierbij aan.

Ook het Nieuw-linkse participatiestreven had verwantschap met het republikanisme. Immers, de activiteit van de burger diende zich niet te beperken tot het invullen van het stembiljet. De *citoyen* ontleent zijn of haar identiteit aan participatie, niet aan wat normalerwijs 'politiek' wordt genoemd: partijmachines, electoralisme, bestuursklieken en belangengroepen.

Nieuw Links zorgde voor een ommekeer. De bezem ging door de vastgeroeste partijen, het regentendom

werd afgekraakt en nieuwe politieke handelingsvormen, zoals de bezetting, zagen het licht. Het zijn ongetwijfeld grote verdiensten. Toch vertoonde Nieuw Links een aantal tekorten die men ook in de traditie van het oude Franse republikanisme kan waarnemen: een seculier triomfalisme en het geloof dat de komst van een linkse meerderheid in het parlement onafwendbaar zal zijn. Het Franse republikanisme zag democratisering als een veroveringsslag: *citoyens aux armes!* Nieuw Links sprak over een 'mars door de instituties'.

Bovendien waren er de illusies. Zoals veel Franse republikeinen veronderstelden dat het algemene kiesrecht zonder meer een juiste orde zou brengen, zo geloofden de Nieuw Linkers dat de 'democratisering van alle levensgebieden' een ideale samenleving zou brengen. Het vertrouwen in rationeel handelen was bijzonder groot. Hoewel de oud-republikeinse lekenmoraal (een lekenmoraal van solidariteit in een wereld zonder religie) moeilijk te vergelijken is met de *teach-in*, of meer in het algemeen met de libertaire gezindheid van Nieuw Links, ligt er toch een zelfde soort optimisme aan beide stromingen ten grondslag. Het mondig, van bevoogding en vooroordelen bevrijde individu, zou als vanzelf een humanere levenswijze nastreven. Dat het anders kan lopen hebben de jaren tachtig geleerd. De idealen van Nieuw Links, met name zelfbepaling, zijn in het liberale vaarwater van individuele succes-calculatie terecht gekomen. Dat kan misschien het beste afgelezen worden aan de verwording van het emancipatiestreven. Aanvankelijk bestemd om achtergestelde groepen sterker te maken is het een egoïstisch streven geworden. Alle aandacht vestigt zich op de eigen rechten en op het eigen bestaan. Collectieve plichten worden als hinderlijk ervaren. Waarden als hulpvaardigheid en zorg die tot het oud-socialistische cultuurgood behoorden, zijn verdacht. In feite heeft zelfbepaling de minimale moraal van het liberalisme nabij gebracht: recht op persoonlijk geluk en vrijheid buiten de politiek.

Nieuw Links stond in de lange traditie van radicale democratisering. De hoge verwachtingen van deze bevrijdingspolitiek, de agitatie, de mooie woorden en declamaties, volstaan in deze tijd niet meer. Een vernieuwd republikanisme zou eerder inperkingspolitiek moeten zijn waarbij de oude oppositie tegen de hofcultuur en tegen het arrivisme van plutocratische lagen maatgevend is. De ideeën van het oude Angelsaksische republikanisme en de (deels) daarop voortbouwende filosofie van Arendt sluiten daarbij aan. Het gaat niet enkel om inperking van politieke macht (het liberale programma), maar van alle macht, ook van economische macht. Een inperkingspolitiek verlangt dat onmatige expansie en vooral het veroveringsstreven wordt opgegeven, vooral op consumptief gebied. Het psychologische vertoon van overdadige bestedingen en van spijlucht staat immers goed burgerschap in de weg.³⁰

Een dergelijke politiek legt de nadruk eerder op maat dan op bevrijding. Maat is de ondergesneeuwde dimensie van de politieke Verlichting. Ze is nooit erg po-

pulair geweest bij moderne verlichte denkers.³¹ In het socialisme werd het niet passend geacht de 'vijand in jezelf' te benadrukken terwijl de uiterlijke vijanden (het kapitaal, de kerk, de kazerne) de bevrijding van de arbeidersklasse aantoonbaar hinderden. Toch treffen we het streven naar soberheid in de blauwe onthoudingsbewegingen (tegen het alcoholisme), in het gezindheidssocialisme en bij een schrijver als *Jacques de Kadt* aan. De Kadts ideaal van 'wapening der gematigden'³² komt dicht in de buurt van wat oud republikeinse denkers met zelfbeheersing en weerbaarheid beoogden: het sturen van behoeften (geen ontkenning, zoals in de christelijke traditie) en in nauwe samenhang daarmee de erkenning dat de egocentrische en agressieve maar ook de zwakke en onmachtige aspecten van de mens reëel zijn en dat ze steeds bestrijding behoeven.

Dat heeft de nodige consequenties voor de sociale en politieke vorming. Linkse pedagogen hebben terecht het normatieve karakter van onderwijs geaccentueerd. Maar idealen als 'verandering van de sociale omgeving' en 'engagement' zijn zonder zelfsturing door maatbesef eenzijdig en zelfs aanmatigend.

Een republikeinse inperkingspolitiek is zeker niet revolutionair. Er wordt geen inbreuk gepleegd op de civielrechtelijke huishouding van contract, eigendom, ondernemerschap, aansprakelijkheid, mobiliteit enz. Maar het verrijkingsprogramma, als overblijfsel van een aristocratische hang naar ontzag en etaleren, zou uit het maatschappelijke verkeer moeten worden weggesneden. In het licht van goed burgerschap enerzijds en de vermindering van de natuur anderzijds lijkt een inperkingspolitiek geheel gerechtvaardigd. Een rigoureuze verbruiksbelasting voor veel produkten zou de vervuiling, de verkwistende rijkdom en de bestedingsanarchie kunnen indammen. Daartoe zou afgezien moeten worden van de eenzijdige nadruk op inkomenspolitiek. De normen van het goede leven liggen niet bij voortdurende inkomensgroei of koopkrachttoename. De *citoyen* spiegelt zich niet aan de welgestelden en onderkent, net als de cultuursocialist van oude stempel, dat met bescheiden welvaart een waardig leven te leiden is. Dat zou de nivelleringspolitiek er gemakkelijker op maken: de morele greep op de rijken neemt immers toe. Een zwaardere belasting van onproductieve rijkdom en van de consumptie van hogere inkomensgroepen kan op grond van culturele vorming, volksgezondheid en ecologie worden gelegitimeerd.

Ook als inperkingspolitiek blijft het republikanisme belang hechten aan participatie. De *citoyen* is actief deelnemer van het publieke domein, niet enkel van een electorale politiek. De openbare ruimte is van oudsher het podium waar de oppositionele bewegingen hun kritiek op machthebbers hebben geuit. Het publieke podium heeft echter aan kracht ingeboet. De nieuwe plutocratische lagen hebben in de televisie een machtig medium gevonden waarmee zij de openbaarheid sturen. Bovendien heeft de commercialisering van de binnensteden een klimaat van depolitisering geschapen. Toch zal de stedelijke ruimte altijd het eigendom van

links blijven. Morele verontwaardiging laat zich niet in de privéruimte opsluiten. Ook in de toekomst zullen burgers er de aandacht op vestigen dat het handelen van bepaalde machthebbers, bedrijven of consumentengroepen geen enkel respect verdient.

Links blijft aangewezen op de mogelijkheden van burgerlijke ongehoorzaamheid en buiten-parlementaire actie. Maar actiepolitiek heeft zijn grenzen. Sociale bewegingen die een impulsieve politiek voorstaan of die zich voordoen als dragers van een hogere waarheid, verspelen de instemming van het grote publiek. Bovendien, permanente verontwaardiging, agitatie-zucht en zendingsdrang dwarsbomen een onafhankelijk politiek oordeel van de betrokkenen.

Het participatie-streven verdient des te meer aandacht nu de jaren tachtig de hegemonie van de beroepspolitiek hebben gebracht. Het parlementaire debat is niet alleen afgestemd op *bargaining* maar dreigt ook te worden ingekapseld door specialisten en technocraten. Alleen zij die toegang hebben tot het circus van technische virtuositeit, is controle gegund. Met andere woorden, beleid is niet de uitkomst van open besprekingen maar bestaat uit technocratische produkten van een moeilijk te controleren machtsblok van regering en parlementaire meerderheid. Deze ontwikkelingen doen uitzien naar een correctief referendum zodat de burger een grotere invloed op de besluitvorming krijgt. Een grotere politieke betrokkenheid van de rechterlijke macht zou eveneens wenselijk zijn: het parlement schiet immers als controlerend lichaam tekort. In beide gevallen zou de politieke discussie met argumenten in plaats van verhullend jargon, cijfers en technocratische modellen gevoerd kunnen worden.

Resumerend, het republikanisme zou politiek links op de volgende twee manieren van dienst kunnen zijn:

1. Het stimuleren van politieke oordeelsvaardigheid. Overtuiging is, in de woorden van Hannah Arendt, de quintessens van het politieke leven. Als de argumentatieve competentie van burgers toeneemt kunnen deskundigheids-abracadabra, maar ook goedkope retoriek, management van indrukken en show eerder worden ontmaskerd en uit het politieke forum worden geweerd.

2. Het stimuleren van een politiek van maat- en kostenbesef. Het onderwijs zou de inperking van spijzucht en vervuiling centraal moeten stellen. De sobere cultuur van vroegere socialistische leiders kan hierbij als voorbeeld dienen. Dat is geen pleidooi voor puriteinse bekrompenheid of voor inperking van culturele veelzijdigheid, eerder voor een harde koers tegen een koop- en spijziekte mentaliteit.

Besluit

De sociaal-democratie heeft van oudsher veel nadruk gelegd op het sociale burgerschap. De politieke rechten (stemrecht) en plichten (belasting) hadden nauwelijks waarde zonder toevoeging van sociale rechten (garanties tegen armoede, ziekte, ouderdom en werkloosheid) en plichten (leerplicht, sollicitatieplicht). De sociaal-democratie is in deze opzet grotendeels geslaagd. De burger heeft in het verleden zelfs meer

gekreken dan de overheidsfinanciën konden dragen. Het centrum-rechtse beleid van de jaren tachtig was daar een antwoord op.

In het komende tijdvak blijft de verdediging van de sociale burgerrechten ongetwijfeld behoren tot de hoofdtaken van de sociaal-democratie. Maar in het compromis van het 'sociale kapitalisme' lijken de grenzen van uitbreiding van sociale rechten te zijn bereikt.³³ Kunnen we het sociale burgerschap als voltooiing zien van de aloude bevrijdingspolitiek van de arbeidersbeweging, een burgerschap dat geënt is op een inperkingspolitiek staat nog in de kinderschoenen. Haar doel, de verloedering van het publieke domein tot staan te brengen, zou ook tot de hoofdtaken van links moeten behoren.

De republikeinse filosofie vestigt de aandacht op een aantal verloren dimensies van de politieke Verlichting: zelfbeheersing, maat en weerbaarheid. Liberalen – en socialisten als ze het postulaat van ongelimiteerde expansie overnemen – verstaan de taal van zelfbeheersing in het geheel niet. Politieke filosofen als Hannah Arendt ontleen deze taak en de bijbehorende politieke begrippen aan de antieke tijd. In de strijd tussen de *anciens* en *modernes* staan ze daarom dicht bij het eerste kamp, in zoverre het de praktische rede en het denken in termen van prudentie op waarde wist te schatten. De *modernes*, dikwijls op het spoor van de 'verkeerde Verlichting', hebben zich er altijd toe verplicht gevoeld de antieke filosofie als een irrationeel denkspel af te wijzen. Zouden ze dat niet doen en zouden ze de antieke inzichten als rationeel volwaardig erkennen dan gaat de stelling dat alles vooruitgaat en het rijk van de vrijheid realiseerbaar zal zijn, teloor.

Afscheid nemen van deze stellingname is de toekomstige opdracht van politiek links. Ze zou onbeschroomd de zijde van de *anciens* moeten kiezen om de betekenis van vrijheid in publieke zin te kunnen begrijpen. De kern van de linkse ethiek, strijd tegen onrecht en onnodig leed, wordt er geenszins door verloochend.

Noten

1. Zie Carol Blum, *Rousseau and the Republic of Virtue*, Londen 1986, p. 166.
2. *Neuzeit und Aufklärung*, Berlijn, 1970, p. 55.
3. Als ik tegen de 'verkeerde Verlichting' ageer dan heb ik datgene op het oog waarin de 18de eeuwse filosofie culmineerde: een verregaand reductionisme met als belangrijkste varianten het utilitarisme van Bentham en de sociale mathematica van Condorcet. Dit heeft de diskwalificatie van de praktische filosofie bewerkstelligd. Zelfs Kant heeft hieraan bijgedragen (zijn kritiek op het utilitarisme ten spijt). Zijn nadruk op algemeen geldende morele principes sluit het antieke idee van prudentie uit. Zie Ronald Beiner, *Political Judgment*, 1985, p. 63-71. Thomas Spragens jr onderscheidt in zijn magistrale werk *The Irony of Liberal Reason*, Chicago 1981, twee varianten van de Verlichting die de beloften van de liberale rede in diskrediet hebben gebracht: enerzijds het technocratische denken (vanaf Helvetius en Bentham) en anderzijds het *value noncognitivism* (vanaf Hume).
4. Arendt mag dan in haar kritiek op de moderniteit al te ver doorschieten, haar verdienste is het de politieke filosofie te hebben vernieuwd zonder toevlucht te nemen tot illusoire verlicht-theoretische constructies (die in het werk van uiteenlopende *Aufklärer* als Rawls, Nozick en ook Habermas rondspoken: *veil of ignorance*, minimale staat, ideale communicatiegemeenschap). Dit gegeven gecombineerd met haar sympathie voor sociale vernieuwing, maakt haar mijns inziens tot de boeiendste politieke filosoof van deze eeuw.
5. De legitimering van ongelijkheid (uitsluiting vrouwen en slaven van de polis) noopt tot een afwijzing van de oude politieke filosofie, zoals onder andere Luc Ferry en Alain Renaut hebben gedaan. Zie, *Philosophie politique 3; des droits de l'homme à l'idée républicaine*, Parijs 1985, H.1. Toch lijkt me hun kritiek ten dele misplaatst. Zeker, Aristoteles staat ver af van het moderne verlicht-theoretische idee dat mensen gelijk geboren zijn en dat hen daarom gelijke rechten toevallen. Mensen zijn van nature ongelijk. Maar daarom is er juist een 'kunstmatige', door mensen gecreëerde politieke institutie gewenst, de polis, die gelijkheid biedt. Arendt spreekt over gelijkheid krachtens burgerschap. *On Revolution*, Harmondsworth 1982 (1963), pag. 30-31.
6. Ondanks de gemeenschappelijke benadrukking van een pluriform bestel ligt er van aanvang af een diepe kennis-theoretische kloof. Het liberalisme redeneert namelijk verlicht-theoretisch: uit een juiste theorie vloeit als vanzelf juist handelen voort. Uit een juist rechtsbestel (rechtsstaat) vloeit bescherming van de burger voort. Het klassieke republikeinse denken redeneert andersom: eerst van juist handelen is een goede staatsinrichting te verwachten. Uiteindelijk hangt de bescherming van de burger niet af van de wet, maar van publieke deugden als waakzaamheid en bereidheid stelling te nemen tegen agressors.
7. Zie Bernard Crick, *In Defence of Politics*, Harmondsworth 1986 (1962), pag. 33 en Claude Nicolet, *L'Idée républicaine en France*, Parijs 1982, pag. 497.
8. Constant wijst erop dat Rousseau dit zelf goed heeft ingezien. Zie *De la liberté* . . . in *Les libéraux*, red. Pierre Manent, Tome II, Parijs 1986, pag. 83. Zie ook Pierre Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Parijs 1987, pag. 187.
9. Arendt acht het feit dat de *Founding Fathers* niet geconfronteerd werden met de sociale kwestie, met het probleem van armoede, beslissend voor het slagen van de onafhankelijkheidsstrijd. De Franse revolutionairen daarentegen waren gedwongen de bevrijding van biologische noodzaak voorop te stellen. Hannah Arendt, *ibid*, pag. 109-114. Voor kritiek op Rousseau's volkssoevereiniteit: pag. 76-81.
10. Met deze opmerking wordt niet tegen participatie gepleit. Integendeel, het bij toerbeurt betrokken zijn bij bestuur, controle-lichamen en rechtsspraak (jury) zijn typisch oud-republikeinse procédés die de verantwoordelijkheid en de betrokkenheid van iedere burger beklemtonen. Alleen al om educatieve redenen (kritisch volgen en corrigeren, bewust zijn van feilbaarheid, oordeelsvaardigheid, enz.) verdienen ze mijn inziens meer aandacht dan ze nu in de (politieke) praktijk hebben.
11. Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago 1958, pag. 29/30, 109-118 en 257.
12. Benjamin Constant, *ibid*, pag. 80 en 88. Zie ook Manent, *ibid*, pag. 191.
13. Zie de interpretatie van het liberalisme van Sheldon Wolin in *Politics and Vision*, Boston 1960.
14. Hieruit mag men niet concluderen dat mensen zich zouden hebben teruggetrokken uit het publieke domein. Integendeel, het heeft er alle schijn van dat het publieke handelen (participatie in onderwijs en media) in belang toeneemt. Maar dat gebeurt op een manier die de vitali-

teit van het publieke domein ondergraft: niet de *citoyen* maar de consument betreedt de *res publica*.

15. Zie Larry Siedentop, 'Two Liberal Traditions', in *The Idea of Freedom*, Ed. Alan Ryan, Oxford 1979. Siedentop onderscheidt een povere Angelsaksische (verlicht-liberale) variant en een gelouterde Franse (historisch-sociologisch onderbouwde) variant waartoe Constant behoort.
16. Pierre Rosanvallon, *Le Capitalisme utopique*, Parijs 1979, pag. 61.
17. Crick, *ibid.*, pag. 123.
18. C.B. Macpherson, *Democratic Theory*, Oxford 1979 (1973), pag. 104.
19. Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford 1969, pag. xlviii en 123.
20. Bertrand de Jouvenel, *De la souveraineté*, Paris 1955, p. 331. Aristoteles is gekant tegen het vrijheidsbegrip van 'leven zoals men wil'. Vrijheid is geen louter individuele zaak maar een samenspel van het overwegen van eigen belangen en gehoorzaamheid (aan juist gezag). Vrijheid en gehoorzaamheid zijn bij Aristoteles niet identiek, zoals dikwijls wordt beweerd. Hij zegt alleen dat ze elkaar niet hoeven uit te sluiten. Zie Richard Mulgan, 'Liberty in Ancient Greece', in Z. Pelczynski/J. Gray (ed), *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, Londen 1984, pag. 17-19. Het vrijheidsbegrip van Arendt lijkt me niet geheel en al representatief voor het republikeinse denken. Het steunt niet op Aristoteles, maar op Kant. Zie Ronald Beiner, 'Action, Natality and Citizenship: Hannah Arendt's Concept of Freedom', in Z. Pelczynski/J. Gray, *ibid.*, pag. 357-361.
21. Het idee dat de mens geen normatieve sturing behoeft, is toe te schrijven aan de verlichte illusie dat de mens een in zichzelf compleet wezen is, dat in het bezit is van de rede. Ook in het socialistische denken hecht men weinig belang aan de voorbeeldfunctie. Veel socialisten vergeten dat het succes van sociaal handelen, bijvoorbeeld van burgerlijke ongehoorzaamheid, dikwijls afhangt van het gezag (vastberadenheid, vreedzaamheid) dat wordt uitgestraald.
22. Een fraaie illustratie hiervan geeft Veblen. 'De dief of zwendelaar die met zijn misdrijf grote rijkdom weet te verwerven, heeft een betere kans om aan de strengheid van de wet te ontsnappen dan de kruimeldief.' Immers de reputatie beschermt hem. En wel in die mate dat lof erop volgt: 'Een beschaafde besteding van hun buit spreekt in het bijzonder mensen met een fijn gevoel voor decorum aan en werkt sterk kalmerend op de morele ontsteltenis die het delict opwekt.' Thorstein Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse*, Amsterdam 1974 (1899), pag. 112/113.
23. Zie W.N.A. Klever, *Archeologie van de economie*, Nijmegen 1986, pag. 82-88 en 110-118.
24. Emile Durkheim, *Suicide*, New York 1951 (1897), pag. 254. In 'De gevaren van de liberale cultuur' (*Civis Mundi* nr. 1 1989) heb ik de band tussen de liberale 'doe wat je wil'-cultuur en corruptie nader uitgewerkt.
25. J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, Princeton 1975, hoofdstuk 14.
26. In navolging van de Engelse republikeinen vreesde Jefferson het opkomende mobiliteitssysteem. Niet alleen omdat het schade zou toebrengen aan de morele kracht van burgers, maar ook omdat het grote ongelijkheid te weeg zou brengen. Dit besef treffen we overigens in Machiavelli's *Discorsi* al aan. Bij de Nederlandse republikeinen van de 17de en de 18de eeuw is weinig terug te vin-
- den van een 'luxe-kritiek'. Nederland was immers handelsnatie; de burger was koopman. Bij Van der Capellen, auteur van *Aan het volk van Nederland* (1781), vindt men wel schimpscheuten aan het adres van de verweekte klik rondom de stadhouders. Voor een overzicht zie E.H. Kossmann, 'Dutch Republicanism' in *Politieke theorie en geschiedenis*, Amsterdam 1987, p. 211-234.
27. Zie resp. Crick, *ibid.*, pag. 14 en Nicolet, *ibid.*, pag. 497. Educatieve (normatieve sturing) hoeft niet het opdringen van een juiste levenswijze of een juiste maatschappijtheorie te zijn, zoals liberalen dikwijls ten onrechte veronderstellen. Sturing tot pluralisme is zeker mogelijk. Bovendien bestaat onderwijs in eerste instantie uit het bijbrengen van elementaire normatieve noties als respect voor waarheid, vertrouwen en zelfbeheersing.
28. In het oude beschavingsideaal van de bourgeoisie was er zeker aandacht voor soberheid, spaarzaamheid en beheersing van het gevoelsleven. Geld verdienen en uitgestelde bevrediging gingen samen op. *Have it but don't enjoy it!* Afgeven op de hypocrisie van de bourgeois-beschaving is binnen links bijna een automatisme. Helaas laten de critici zich al te vaak door romantische ingevingen leiden: in hun ogen zou de bourgeois-orde geen vervolmaking of redding van de samenleving beloven. Toch is de bourgeois met goed recht bestreden. Iemand die enkel op zoek is naar zelfbehagen kan geen goede *citoyen* zijn. Met de democratisering en de seksuele revolutie van de jaren 70 is het oude *Bildungsbürgertum* weggevaagd. Een a-culturele elite van plutocraten, verstoken van de oude beschavingsidealën, is er in de jaren 80 de opvolger van.
29. Aangezien de morele basis van zelfinperking ontbreekt, doet het probleem op dat inperking alleen nog door overheidsregels kan worden afgedwongen. Meer markt (zonder toename van moreel besef) roept onherroepelijk meer overheid op.
30. Een inperkingspolitiek mag zich niet laten leiden door antiproduktieve sentimenten. De open samenleving ontleent haar kracht voor een belangrijk deel aan de Prometheïsche voortvarendheid waarmee zij zich op technologische en industriële vernieuwingen – ook milieuvriendelijke vernieuwingen – kan blijven werpen. Geldprikkel als motief tot onderzoeken, ondernemen en (selectief) groeien maken deel uit van deze vernieuwingsdrang. Hoe tegelijk irrationeel consumeren, etaleren of verspillen (fiscaal) te ontmoedigen, is een moeilijke maar mijns inziens noodzakelijke opgave.
31. Bij een verlichte matador als Jürgen Habermas treft men haar in het geheel niet aan. Hij zou maatbesef diskwalificeren en in verband brengen met een neo-aristotelisch type van conservatisme of zelfs van *Gegenaufklärung*. Een politiek van maatbesef kan inderdaad een conservatieve lading hebben, zeker als deze politiek betrekking heeft op mensen die over geringe handelingsmogelijkheden beschikken (bijvoorbeeld door het ontbreken van sociale rechten). Maar als een inperkingspolitiek zich keert tegen groeperingen of stromingen die het eigen belang van welgestelden als algemeen belang willen verkopen dan is ze van ieder conservatisme vrij.
32. Zie *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, Amsterdam 1980 (1939), H.8 en 9.
33. Dat geldt vooral voor wat de overheid kan bieden. Een effectief arbeidsverdelingsbeleid blijft evenwel hard nodig.

De PvdA en de NAVO: de jaren zestig en daarna

'In maart 1965 vond voor het laatst een congres plaats tijdens welk het Nederlandse NAVO-lidmaatschap geen aanleiding gaf tot heftige discussies', aldus de historicus *Bosscher*.¹ Hij vertolkt hiermee een gangbare opvatting over de ontwikkeling van de houding van de PvdA tegenover de NAVO. De opkomst van *Nieuw Links* zou een drastische verandering gemarkeerd hebben: van slaafse onderwerping aan het bondgenootschap in de jaren vijftig tot op zijn minst 'kritisch' en voorwaardelijk lidmaatschap, als niet al uittreding uit het bondgenootschap werd bepleit.

Op het congres van november 1967 verdedigde *Han Lammers* inderdaad een resolutie met de strekking dat Nederland in 1969 de NAVO de rug moest toekeren. Een motie-*Van der Louw* stelde voortzetting van het Nederlandse lidmaatschap afhankelijk van de uittreding van de dictaturen Griekenland en Portugal ('zij eruit of wij'). Daarmee pakte hij echter een draad op die *Burger* in 1949 had gesponnen toen hij bij de toetreding tot de NAVO uitriep, dat het voor ons 'ondragelijk' zou zijn te moeten strijden voor de instandhouding van Franco-Spanje. Beide moties werden overigens door het congres verworpen.

Daarmee is de ommezwaai van de PvdA in de jaren zestig gerelativeerd, maar niet ontkend. Wat hield deze ommezwaai in, en hoe klonk hij door in de kolommen van *Socialisme en Democratie*? En hoe doorstond *SenD*, nadat rond het eind van de jaren zeventig een consensus in de partij was gegroeid over een 'kritisch' lidmaatschap van de NAVO, de stormen rond neutronenbom en kruisraket? Speelde het blad als discussieplatform en rol bij de meningsvorming en de totstandkoming van het beleid of ontwikkelde het zich tot een wijkplaats voor diegenen, die wilden schuilen voor de antinucleaire vloedgolf, die sinds *Keerpunt* (1972), de nota *Vrede en Veiligheid* (1975) en het *Beginselfrogramma* (1977) de partij overspoelde? Dit soort vragen zal aan de orde komen in dit tweede artikel over de PvdA en de NAVO en de weerslag van deze verhouding in *SenD* (het eerste verscheen in mei van dit jaar).

De eerste vijftien jaar

Alvorens op deze vragen nader in te gaan is het nuttig nog eens samen te vatten hoe na 1945 het beleid van de PvdA ten aanzien van de NAVO en direct aanpalende onderwerpen zich ontwikkeld had. Na 1945 werd het buitenlands beleid van de sociaal-democraten, gelouterd door de ervaringen van de depressie van de jaren dertig, de opkomst van het fascisme en de Tweede Wereldoorlog, gekenmerkt door een pragmatisch internationalisme. In Nederland was het de PvdA, die het sterkst aandrong op Europese integratie; er was de

hoopvolle verwachting dat Europa als een flexibele sociale democratie tussen het Amerikaanse kapitalisme en het Russische communisme een inspirerend voorbeeld voor de rest van de wereld zou kunnen vormen en in machtspolitiek opzicht de rol van vredestitelende bemiddelaar tussen de supermachten zou kunnen spelen.

Het ontstaan van de Koude Oorlog sloot de realisering van deze 'Europese' optie uit. Het aanvaarden van het Atlantisch bondgenootschap betekende overigens niet het opgeven van het streven naar Europese integratie. Mocht men van mening verschillen over het gewicht van de accenten die men op de Atlantische dan wel op de Europese samenwerking zou moeten leggen, eens was men het over de welhaast doctrinaire opvatting dat een keuze tussen beide niet nodig was. Integendeel, Europese integratie zou een noodzakelijke voorwaarde zijn voor het welslagen van het Atlantisch bondgenootschap.

Hoewel de NAVO als *noodweerorganisatie* door de partij onder de druk van de omstandigheden zonder noemenswaardig verzet werd geaccepteerd, zullen vele partijgenoten hun stille bedenkingen hebben gehad en gehouden. *Banning* sprak over een 'geestelijke beklemming, die over het democratisch socialisme ligt' (*SenD* 1949 blz. 309). *Schermerhorn* maakte zich waarschijnlijk tot tolk van velen: 'Men vraagt zich af, of een socialistische strijd nog zin en betekenis heeft in een wereld, die overheerst wordt door een verschijnsel als de noodzaak tot bewapening, welke op zich zelf zo strijdig is met alle menselijkheid in het socialisme' (*SenD* 1951, blz. 7). Nog in 1957 stelde *C.L. Patijn* vast, dat vele partijgenoten de koers van de westelijke samenwerking en steun aan de bewapening innerlijk niet hebben meegemaakt en dien ten gevolge aan het zedelijk gehalte van onze politiek twijfelen (*SenD* 1957, blz. 209-10).

In de tweede helft van de jaren vijftig begon het vraagstuk van de kernwapens de aandacht op te eisen. De meningsvorming kan als volgt samengevat worden. Beleidsbepalend werd dat men de onomkeerbaarheid van de nucleaire revolutie tot uitgangspunt nam. Omdat de kennis om atoomwapens te maken nu eenmaal niet ongedaan gemaakt kan worden, is een wereld zonder kernwapens een onmogelijk te realiseren doelstelling. De opdracht van een politieke partij kan dan, hoe groot de emotionele afkeer van kernwapens ook is, niet anders zijn dan te zoeken naar 'de politieke vormen waarin een mensheid kan leven, die weet hoe men kernwapens maakt', zoals *Den Uyl* het in navolging van *Von Weizsäcker* in 1961 formuleerde (*SenD* 1961, blz. 187).

Vervolgens werd de oorlogsvoorkomende werking

Koen Koch

Politicooloog, werkzaam aan de Erasmus Universiteit

van kernwapens onderkend; gezien de immense vernietigingskracht van atoomwapens is oorlog als middel van politiek ondeugdelijk en onbruikbaar geworden. De erkenning van de werking van het nucleaire afschrikkingsevenwicht impliceerde echter niet de aanvaarding er van als definitieve politieke oplossing van het nucleaire vraagstuk. Er moest gestreefd worden naar algemene, gecontroleerde ontwapening. Dit ontwapeningsproces zou volgens *Röling* kunnen plaatsvinden op basis van het voortbestaan van een vorm van nucleaire afschrikking, *stable deterrence*. Daarbij blijven beide partijen tot het proces van ontwapening voltooid is, beschikken over een onaantastbare nucleaire vernietigingsmacht, zodat geen van hen in een gewapend conflict hoop op een overwinning kan koesteren. En als het ontwapeningsproces is afgerond, zou de Verenigde Naties moeten beschikken over een voorraad atoomwapens, alleen te gebruiken tegen een land dat, in het bezit van atoomwapens door ontwapeningsbedrog, agressie zou plegen of daarmee zou dreigen (*SenD* 1961, blz. 454-5).

Tenslotte was men er, op een kleine minderheid na, van overtuigd, dat Nederland binnen de NAVO het meest effectief voor ontwapening kon ijveren. Het betekende niet dat de PvdA elk NAVO initiatief slaafs opvolgde: de partij heeft in het begin van de jaren zestig een belangrijke bijdrage geleverd aan het organiseren van het verzet tegen de *Multi-Lateral Force*.

Crisis in de NAVO

Het veiligheidsbeleid van de PvdA reflecteerde de internationale situatie zoals deze zich in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld had. In de jaren zestig deden zich daarin belangrijke wijzigingen voor, die op den duur ook hun invloed op de PvdA niet zouden missen. Een aantal daarvan heeft *Paul Scheffer* in 'Nederland tussen Europese en Atlantische loyaliteit' op voortreffelijke wijze geanalyseerd (*SenD* 1986, blz. 331 e.v.). Hier kunnen deze ontwikkelingen slechts puntsgewijs worden aangeduid. Het gaat dan om: 1. De ontwikkeling van nucleaire pariteit tussen de beide supermachten, waardoor twijfel ontstond aan de geloofwaardigheid van de Amerikaanse nucleaire garantie voor de verdediging van West-Europa;² 2. Het 'einde' van de Koude Oorlog en het begin van het moeizame proces van ontspanning; 3. Verschuiving in de verhouding tussen de Verenigde Staten en de Europese bondgenoten.³

Gezien deze drie samenhangende ontwikkelingen is het niet verwonderlijk, dat er in het internationale publieke debat in de jaren zestig voortdurend over de *crisis van de NAVO* werd gesproken. Frankrijk verliet zelfs de militaire organisatie, tussen de bondgenoten deden zich op elk terrein conflicten voor. In *SenD* verschenen met enige regelmaat artikelen van *Van der Stoep*, *Ruygers*, *Van Benthem van den Bergh*, *Rozemond*, *Van den Bergh* en *Dankert*, toch zeker niet de echte *radikalinski's* met titels als 'De crisis in de NAVO' (december 1964), 'NAVO in discussie' (maart 1966), 'Politieke ontspanning in Europa: het einde van de NAVO?' (mei 1968), 'Europa en Amerika - elk zijns weegs' (december 1971), 'De VS en Europa: crisis met

onbekende uitkomst' (februari 1972), 'The Yankees go home' (mei 1972).

Tegen deze achtergrond is het niet meer dan vanzelfsprekend dat beleid, karakter en ook het lidmaatschap zelf van de NAVO in de PvdA ter discussie kwamen te staan. Zo bezien zijn de congresmoties tegen het NAVO-lidmaatschap in 1967 en later mede uitdrukking van de internationale crisis van de NAVO. Wat echter zeer verbaast is, dat in al deze jaren in *SenD* geen enkel artikel te vinden is, dat uittreden uit de NAVO met kracht van veiligheidspolitieke argumenten bepleit. Het kan nauwelijks zo zijn, dat een dergelijk artikel uit *SenD* geweerd werd. Ook in de jaren zestig was *SenD* een platform bij uitstek voor de meest uiteenlopende denkbeelden en standpunten. Eerder lijkt het er op, dat anti-NAVO gezinde partijgenoten het niet de moeite waard vonden hun zaak in *SenD* te bepleiten; wellicht de wil of het vermogen daartoe niet bezaten. In 1973 stelde *Rozemond* vast, dat de anti-NAVO gezinden de organen die de gelegenheid bieden voor een diepgaande inhoudelijke gedachtenwisseling over de NAVO en mogelijke alternatieven, zoals *SenD*, studieconferenties van het *Koos Vorrink Instituut*, de partijcommissie buitenland, *niet* te baat nemen.⁴

Dan neemt *J.C. Kombrink*, anti-NAVO'er van het eerste uur, indiener van de anti-NAVO op het congres van 1971, die zich overigens 'als een niet bij uitstek deskundige' presenteert, de handschoenen op (*SenD* 1973, blz. 378 e.v.).

Uit een lang artikel wordt de lezer overigens niet veel duidelijk over de beweegredenen voor zijn anti-NAVO standpunt: hij heeft in de NAVO 'geen enkel vertrouwen', democratische controle op het NAVO gebeuren is ondenkbaar, er is het Amerikaanse en Portugese imperialisme, en hij voelt zich niet erg met het economisch en maatschappelijk systeem van de VS verbonden. Maar dat neemt niet weg dat hij nog wel graag onder de Amerikaanse atoomparaplus schuilt, hetgeen - zo voeg ik daar aan toe - in de situatie van nucleaire pariteit neerkomt op een uitnodiging aan de Amerikanen om nucleair zelfmoord te plegen voor de verdediging van West-Europa. Een asymmetrische verbondenheid dus. Na een uiteenzetting over de contouren van een Europees veiligheidsstelsel ('er dient een speciale werkgroep ingesteld te worden die initiatieven moet gaan bedenken') is het slot van het lied, dat *Kombrink* meedeelt in de huidige omstandigheden *tegen* een uittreding uit de NAVO zou stemmen.

Bij het ontbreken van een heldere inhoudelijke argumentatie moet de felheid van de anti-NAVO agitatie op andere wijze verklaard worden. Naar aanleiding van het congres van 1975 analyseert *Arie van der Hek*, overigens een van de samenstellers van *Tien over Rood*, waarin het NAVO lidmaatschap ter discussie wordt gesteld,⁵ het verschijnsel. Waarom proberen anti-NAVO gezinden om de realisatie van allerlei voorwaarden waaraan de NAVO zou moeten voldoen om voortzetting van het Nederlands lidmaatschap mogelijk te maken, aan een zeer korte termijn te binden?

Het komt Van der Hek allemaal bijzonder vreemd

voor: 'Er is nog niemand in de partij geweest, die het bereiken van grotere gelijkheid in inkomens en vermogen gebonden heeft aan een precies jaartal met als gevolg dat bij het niet halen van de tijdlimiet, de partij van regeringsverantwoordelijkheid zal afzien. Toch zou zo iets meer voor de hand liggend zijn dan het op termijn stellen van de realisatie van internationaal politieke doelen. In Nederland heeft de PvdA immers een positie, die zij internationaal in de verste verte niet heeft.'

Hij kan zich daarom niet aan de indruk onttrekken, dat de anti-NAVO gezinden het feit dat socialisten nu eenmaal antimilitaristisch zijn ingesteld en kritisch staan tegenover militaire bondgenootschappen (en dat het heel makkelijk is om te bewijzen dat de regering de zeer hoog gestelde internationale doelen niet heeft bereikt) hanteren 'in hun veel breder opgezet streven hun huiver jegens regeringsdeelname in het algemeen te politiseren' (*SenD* 1975, blz. 189-90). De antimilitaristische emotie in de sociaal-democratie, de afkeer van bewapening, welke in de woorden van *Schermerhorn* op zich zelf zo strijdig is met alle menselijkheid in het socialisme, geëxploiteerd door enkelen ter realisering van een machtspolitieke doelstelling: het verhinderen van voortzetting van het eerste kabinet-Den Uyl. *Macchiavelli* in de schijngehalte van *Erasmus*, het cynisme ten top.

Wellicht kan Van der Heks analyse wat verruimd worden en moet geconstateerd worden, dat sinds het midden van de jaren zestig er steeds groepen partijgenoten zijn geweest die het politiek opportuun vonden vraagstukken van buitenlandse politiek, zoals het lidmaatschap van de NAVO, niet langer als vraagstukken van buitenlandse politiek te behandelen, maar als de lakmoesproef in de interne partijstrijd. Niet langer ging het er om zorgvuldig die middelen te kiezen die, gezien de beperkte internationale mogelijkheden van Nederland, toch de gewenste doelen wat dichterbij zouden kunnen brengen: '... de discussie over buitenlandse politiek (kreeg) een symbolische waarde, geheel onafhankelijk van de zaken zelf waarover gesproken werd ... Beter dan andere beleidsterreinen bood dat van defensie en buitenlandse politiek Nieuw Links en andere groeperingen die zich in de PvdA gingen manifesteren, de gelegenheid om zich te profileren in het gevecht met het traditionele establishment in de partij' (*SenD* 1983, nr 9, blz. 5). Uittreding uit de NAVO was zo'n gelegenheid, de lezer kan er uit eigen ervaring andere aan toevoegen.

Des te gemakkelijker en des te risicolozener ook kon de NAVO tot doelwit gemaakt worden omdat de internationale omstandigheden in de jaren zestig minder dreigend waren geworden en de behoefte aan een *noodweerorganisatie* minder gevoeld werd. De opluchting over het 'einde' van de Koude Oorlog verbond zich bovendien in die periode met de behoefte aan een nieuw radicaal socialistisch elan, met de wens zich te bevrijden van 'de geestelijke beklemming, die over het democratisch socialisme ligt', waar Banning in 1949 over had gesproken. In de jaren vijftig was dit elan gesmoord door de Koude Oorlog, waarvan de NAVO juist het symbool was geweest. Door de debatten, ook

in *SenD*, over de crisis van de NAVO werd aan Nieuw Links en hun navolgers het thema van het NAVO-lidmaatschap als het ware op een presenteerblaadje aangeboden om als breekijzer voor hun machtspolitieke denken te dienen.

Het 'kritische' lidmaatschap

De schrijvers in *SenD* probeerden de buitenlandse politiek als buitenlandse politiek te behouden. Harry van den Bergh, destijds werkzaam bij het Koos Vorrink Instituut, constateert dat het ontoelaatbaar is doelstellingen van buitenlandse politiek te formuleren zonder tegelijkertijd aandacht te schenken aan de middelen voor de uitvoering van dat beleid en aan criteria, waaraan de effectiviteit van ons politieke handelen afgemeten kan worden. Gezien de machtspolitieke positie van Nederland is hij niet erg optimistisch over de mogelijkheden. 'Onze partij is bekwaam in het afleggen van getuigenissen' (*SenD* 1971, blz. 155), maar een heroriëntering op de middelen, niet op de doelen ('die kennen we wel') is gewenst. Twee jaar later is het er nog niet van gekomen: '... het moralisme in het denken over buitenlands beleid begint in sommige kringen zulke vormen aan te nemen dat dit een praktische en constructieve aanpak wel eens ernstig zou kunnen bemmeren' (*SenD* 1973, blz. 415).

Wat de NAVO-kwestie zelf betreft probeert men aan te tonen dat er voor de NAVO nog geen beter alternatief ontwikkeld is. Een zelfstandig nationaal veiligheidsbeleid is na alles wat zich in de twintigste eeuw heeft afgespeeld, een gevaarlijk anachronisme geworden: men moet aldus Dankert niet naar 1913 terug willen keren (*SenD* 1967, blz. 688). Vertrouwen op coalities met allerlei andere 'kleine' landen, die ten gevolge van verschillen in geografische ligging volstrekt andere veiligheidsproblemen hebben dan Nederland, is een illusie. Opheffing van de NAVO leidt tot destabilisering van de Europese verhoudingen en het verstoren van het proces van ontspanning. Uittreding uit de NAVO verandert aan de veiligheidspolitieke situatie van Nederland, die zeker precair is, niets: 'Wat men ook probeert en verzint Nederland blijft liggen waar het ligt en Rotterdam komt niet van zijn plaats noch de belangrijke pijpleidingen, die daar beginnen' (*SenD* 1977, blz. 53). In de fractienota 'Vrede en veiligheid in Europa' van 1977 heet het: 'Concreet: Rotterdam en Schiphol blijven in de computers van de Russische middellange afstandsruketten zitten, ook als we geen NAVO-lid meer zijn' (*SenD* 1977, blz. 18).

Dus, voortzetting van het lidmaatschap van de NAVO omdat binnen deze organisatie de doelstellingen van de PvdA het best te bereiken zijn. De NAVO is daarbij geen doel op zich, maar een instrument, dat in de woorden van *Ruygers* 'essentieel en betrekkelijk tegelijk is' (*SenD* 1966, blz. 576). De grootste taak is nog steeds bij te dragen tot gemeenschappelijke wapenvermindering; aan de overbewapening moet een eind gemaakt worden. Röling, de polemoloog op wie de anti-NAVO gezinden zich zo gaarne beriepen, formuleerde het zo: 'Waar het om gaat is, dat de NAVO onmisbaar is om de fouten van het verleden, mede door de NAVO begaan te herstellen' (*SenD* 1973, blz. 428).

De aanvaarding van het 'kritische' lidmaatschap van de NAVO, waarover tegen het eind van de jaren zeventig binnen de partij consensus begon te ontstaan, betekende natuurlijk niet, dat een veiligheidspolitiek alternatief was gevonden voor het simpele jaren vijftig schema, dat door de eerder omschreven gebeurtenissen in de jaren zestig onder steeds zwaardere druk was komen te staan. De discussie werd beheerst door de vraag hoe gereageerd moest worden op de gevolgen van het ontstaan van nucleaire pariteit tussen beide supermachten voor de Europese veiligheid. Hoewel het thema al oud was — in 1950 werd in *SenD* al geschreven dat het feit dat Rusland beschikt over de atoombom de doodsklok over de veiligheid van Europa luidde —, werd de twijfel aan de Amerikaanse nucleaire garantie in de jaren zestig in alle toonaarden ten gehore gebracht: '... voor zijn bondgenoten pleegt men geen zelfmoord' (*SenD* 1961, blz. 202); '... juist omdat New York onder schot ligt kan het gebeuren dat Amerika als puntje bij paaltje komt buiten een oorlog zal willen blijven' (*SenD* 1971, blz. 598). Zelfs oud-premier *W. Drees*, toch van granieten Atlantisch postuur, erkent het bestaan van die twijfel, hoewel hij zich distantieert van de denkbelden die ontwikkeld worden om weer een sluitend veiligheidsconcept te formuleren (*SenD* 1971, blz. 65 e.v.).

In hoeverre de twijfel aan de Amerikaanse nucleaire garantie *werkelijk* gerechtvaardigd was (en is), blijft naar wij mogen hopen een onbeantwoorde vraag. Dankert en Rozemond, die overigens zelf ook die twijfel formuleren, brengen naar voren, dat men niet alleen in West-Europa, maar ook in Moskou in onzekerheid verkeert over de richting van het Amerikaanse besluit (*SenD* 1972, blz. 250; *SenD* 1979, blz. 293).⁶ Het gaat niet om de Amerikaanse intenties, maar om de Russische perceptie. Dat kan voor de West-Europeanen troostrijk zijn, maar die troost is gezien de reacties van Europese politici en in de jaren zestig (verzet tegen *McNamara's* plannen) en in de jaren zeventig (de Europese wens om via *Pershing II* en kruisraket de 'koppeling' te herstellen) en in de jaren tachtig (de paniek in de Europese hoofdsteden na het INF-akkoord) niet voldoende gebleken. Hetgeen natuurlijk niet zo vreemd is met zulke souffleurs als die talloze Amerikaanse politici, die, zodra ze uit de regering zijn, afstand nemen van de Amerikaanse nucleaire garantie. Wanneer Van Benthem van den Bergh en *Tromp* schrijven dat de ware koppeling tussen de Verenigde Staten en West-Europa politiek-psychologisch van aard is, valt daarmee in te stemmen (*SenD* 1983, nr 9, blz. 11). Het betekent tegelijk, dat de perceptie, houdingen en gedragingen van politici van doorslaggevend belang zijn en daaruit kan slechts afgeleid worden, dat er aan die koppeling getwijfeld wordt. Dat is het *politieke* feit, waarop een *politiek* antwoord gevonden moet worden. Waarschijnlijk had *Klaas de Vries* gelijk toen hij in 1979 zei dat het het beste was om maar zo min mogelijk over de geloofwaardigheidskwestie te spreken. Maar dat advies was toen al twintig jaar te laat. Evenmin is het probleem opgelost wanneer maar de eenheid van de NAVO wordt bewaard en de Amerikaanse troepen in West-Duitsland

blijven, zoals Van Benthem van den Bergh en *Tromp* menen: gebleken is dat Europese regeringsleiders dat nu juist niet voldoende vinden en dat is wat telt, hoe onverstandig dat men verder ook kan vinden.

Europees veiligheidsstelsel

Hoe dan ook, de meeste auteurs in *SenD* menen dat door het minder geloofwaardig worden van de Amerikaanse nucleaire garantie 'een verschuiving van de verantwoordelijkheid voor de Europese defensie naar de Europese naties' onvermijdelijk is (*SenD* 1972, blz. 63). Er is een duidelijke renaissance van de pre-NAVO conceptie van een Europa, dat tussen de supermachten een bemiddelende rol moet gaan spelen. Ruygers kan zijn oude stokpaard weer berijden: '... we leven nu eenmaal in Europa, daar liggen onze primaire taken en verantwoordelijkheden' (*SenD* 1968, blz. 206). Maar dat Europa mag geen traditionele, militaire machtsfactor worden en zal zeker niet over een zelfstandige kernmacht mogen beschikken, geen Europees Gaullisme.

Alleen *Paul van 't Veer* meldt zich als 'een recente bekeerling bij de afzwering van dit taboe': 'Amerika heeft minder interesse voor de Europese defensie naarmate het rechtstreeks met de Sovjetunie tot afspraken komt; Amerika is minder bereid in Europa militaire risico's te lopen naarmate door het nucleaire evenwicht de kans op vernietigende tegen-slagen op Amerika zelf groter is geworden; Europa is bezig een economisch en politiek machtscentrum te worden... De harde logica is dat al deze drie ontwikkelingen leiden naar een zelfstandiger Europese defensie en een Europese defensie kan alleen serieus genomen worden als zij ook een kernmacht bevat' (*SenD* 1973, blz. 512-3). Bovendien, met de Engelse en Franse kernmachten is er al zo iets als een Europese kernmacht in wording. Dit laatste brengt Rozemond in 1976 ook nog eens naar voren.⁷ Daar komt bij dat volgens hem '... ons verzet tegen een zwaarder accent op Europese kernwapens aan overtuigingskracht inboet wanneer het buitenland moet vaststellen dat we al even rabiaat uit zijn op terugdringing van de rol van het Amerikaanse kernwapen en op vermindering van de eigen conventionele inspanning' (*SenD* 1976, blz. 283).

Een grotere Europese verantwoordelijkheid van de Europese naties voor hun eigen veiligheid, zeker, maar onduidelijk blijft hoe dat gerealiseerd moet worden. De mate van politieke integratie in Europa is nog te gering, de bereidheid ontbreekt er financiële offers voor te brengen. En dan nog, wat is nu eigenlijk het specifiek Europese aan Europa; wat zijn trouwens de grenzen van Europa? Rozemond vooral blijft deze vragen met pijnlijke hardnekkigheid stellen (*SenD* 1971, blz. 595-6). Zo komen telkens 'Europese' alternatieven voor de NAVO-strategie in *SenD* aan de orde, maar ze worden bijna nog sneller door anderen onderuit gehaald.

Slechts één keer wordt door Kombrink een serieuze poging ondernomen de contouren te schetsen van een Paneuropees veiligheidsstelsel, datgene dus waarnaar de partij volgens haar programma's uiteindelijk streeft: 'Het klinkt als pure fantasie en laten we wel

wezen: het is in elk geval een utopie' (*SenD* 1973, blz. 382). De utopie zelf wordt in zeer kort bestek en weinig helder beschreven, maar sommige beleidsaanbevelingen zijn nogal duidelijk.⁸

Omdat een veiligheidssysteem een zekere gelijkgerichtheid van belangen veronderstelt, zou het aanbeveling verdienen dat de EG afstand zou doen van de kapitalistische economie; de oude pre-NAVO conceptie van een socialistisch Europa, dat als een 'derde weg' een grote voorbeeldwerking zou hebben, keert terug. Het benadrukken van de rechten van de mens, zoals in 1973 door Van der Stoep op de openingszitting van de CVSE te Helsinki gedaan, is onjuist en kan de Russen maar irriteren en daardoor de ontspanning in gevaar brengen. De Oost-Europeanen zouden als prijs voor de terugtrekking van de Russische troepen hun verlangen naar democratisering en liberalisering van hun samenlevingen maar eventjes, *bij wijze van tussenfase*, moeten opzouten.

Dit alles leidt tot het bittere en bitse commentaar van Rozemond dat wij in Russische ogen pas echt coöperatief, voorwaarde voor zo'n Europees veiligheidsstelsel, zijn '... wanneer we ons militair kortwieken en ook nog helpen voorkomen dat de bevolking van Oost-Europa in aanraking komt met frisse denkbeelden, kortom als we in plaats van ons te wapenen ons zelf muilkorven' (*SenD* 1973, blz. 402).

In 1982 constateren *Van den Boomen* en *Wiersma*, dat gezien de onhoudbaarheid van de nucleaire koppeling tussen de Verenigde Staten en West-Europa 'een eigen Westeuropese defensie, los van de VS onontbeerlijk lijkt. Het proces van Europese eenwording op politiek en militair terrein zal in dit verband voortgezet moeten worden, ook al is er geen enkele garantie dat een dergelijk Europa socialistisch zal zijn'. De defensie dient niet-nucleair te zijn, en de West-Europeanen dienen bereid te zijn de prijs daarvoor te betalen.⁹ De auteurs beloven echter geen ontsnapping uit de nucleaire beklemming. 'De beide supermachten zouden moeten overeenkomen dat de afschrikking uitgaande van hun strategische kernwapens over en weer zal gelden wanneer een van beide zich schuldig maakt aan nucleaire chantage of aan gebruik van kernwapens tegen West-Europa. Een dergelijke constellatie bevestigt de nucleaire suprematie van VS en SU en kent een rol toe, zij het in een vorm van nucleaire afschrikking, aan het kernwapen' (*SenD* 1982, blz. 157).

Dus toch schuilen onder de Amerikaanse atoomparaplù, concludeert Bart Tromp. 'Maar wanneer deze nucleaire garantie nu al niet meer geloofwaardig wordt geacht, terwijl de VS en West-Europa in een militair bondgenootschap verenigd zijn en er 300.000 Amerikaanse soldaten als onderpand voor die gezamenlijke verdediging in West-Europa gelegerd zijn, hoe zou deze dan wel geloofwaardig kunnen zijn als van dat alles geen sprake meer is?' (*SenD* 1982, blz. 396).

Terugdringing kernwapens

Wanneer duidelijke institutionele alternatieven voor de NAVO ontbreken, wordt reflectie op de NAVO-strategie des te belangrijker. De aandacht concen-

treert zich daarbij vrijwel uitsluitend op de rol van de kernwapens in Europa, meer in het bijzonder op de 'terugdringing' daarvan, wat overigens sinds 1973 van iedere Nederlandse regering verklaard regeringsbeleid is. Het gaat dan vooral om no-first use verklaringen, vermindering van de tactische kernwapens en het instellen van kernwapenvrije zones in Europa.

Twee denkrichtingen botsen hier op elkaar. Aan de ene kant zijn er de auteurs, die de waarde van deze maatregelen beoordelen naar de mate waarin zij de kans op oorlog, nucleair en conventioneel, vergroten of verkleinen: 'De kunst is om met zo min mogelijk mankracht en kosten de atoomdrempel te verhogen zonder dat de kansen op oorlog, chantage en misrekening daardoor toenemen' (*SenD* 1973, blz. 558). Aan de andere kant staan zij, die vermindering van de kernbewapening als een waarde *op zich* beschouwen, ongeacht de invloed daarvan op de kansen op oorlog en dus bij implicatie geen oog hebben voor de oorlogsvoorkomende werking van kernwapens. Zij zien bovengenoemde maatregelen als stappen op weg naar bevrijding uit de nucleaire beklemming, naar een wereld zonder kernwapens, wat als einddoel geformuleerd wordt. Geen van deze auteurs neemt echter de moeite de eerder in *SenD* verdedigde opvatting over de onomkeerbaarheid van de nucleaire revolutie en de onmogelijkheid van een wereld zonder kernwapens te weerleggen.

Wat betreft een no-first use verklaring merkt *Wierda* op dat aldus de situatie van 1939 hersteld wordt. Wanneer beide partijen zich aan een dergelijke verklaring houden, worden conventionele overwinningen weer denkbaar, conventionele oorlogen dus waarschijnlijk (SenD 1977, blz. 58). Een zorg meer voor de Europeanen, een zorg minder voor de Amerikanen.¹⁰ Menigeen voorziet dan ook de noodzaak van versterking van de conventionele verdediging als complement van een dergelijke verklaring, met alle budgetaire en andere bezwaren vandien. *Kombrink* (*SenD* 1973, blz. 393-4) probeert deze val te ontlopen door in tijden van ontspanning geen no-first use verklaring te wensen (lekker goedkoop), in tijden van spanning echter juist wel (vrijheid is een prijs waard). Overigens: 'De tegenpartij zal er', volgens *Kombrink*, 'altijd rekening mee moeten houden dat niets garandeert dat de NAVO zich aan een papieren belofte houdt. Alleen dit reeds maakt veel misbaar over de no-first use tot een lacherijtje' (*SenD* 1973, blz. 393). Volgens *Dankert* is de no-first use er echter feitelijk al: eerste gebruik van kernwapens betekent voor de Amerikanen dat zij nucleaire vernietiging over zichzelf afroepen. 'De no-first use discussie lijkt wat de NAVO-strategie van de "flexible response" betreft met die strategie door de feiten te zijn achterhaald' (*SenD* 1973, blz. 372).

Wat betreft de functie van tactische kernwapens bestaat tussen de meeste auteurs in *SenD* consensus: 'De nucleaire middelen in West- en Midden-Europa zijn de verlengstukken van de strategische afschrikingsmachten der grote broeders en geen autonome middelen om plaatselijke conflicten mee uit te vechten of er politieke mee uit te oefenen' (*SenD* 1964, blz. 497). In het gevecht zijn ze volstrekt onbruikbaar.

Hun inzet zal te laat zijn, ze zullen vervolgens drastisch vernietigen wat verdedigd moet worden. In 1972 formuleert Stermerdink de onomstreden consensus, dat verhinderd moet worden dat de tactische kernwapens werkelijk voor gebruik geschikt gemaakt worden (*SenD* 1972, blz. 336). Het is de grondslag voor het verzet van de partij tegen 'mininukes', neutronbommen en wat dies meer zij.

Tactische kernwapens kunnen volgens Dankert nog wel dienen als vergeldingsmiddel tegen aanvallen van soortgelijke Russische wapens, daarmee het escalatierisico verhogend en de afschrikking versterkend (*SenD* 1973, blz. 374). Drastische vermindering van het aantal van deze tactische kernwapens is mogelijk. Waar het op aankomt, is te streven naar een op 'afschrikking gebaseerde strategie, die door het sterker bepalen van de nucleaire middelen tot de afschrikingsrol de kansen om een eenmaal ontstaan conflict te beheersen vergroot en het gevaar van nucleaire confrontatie terugdringt' (*SenD* 1977, blz. 24).

Wat de kwestie van kernwapenvrije zones betreft merkt Wierda op dat er niets tegen een dergelijke zone is (ter voorkoming van overhaaste of onbedoelde nucleaire escalatie), 'maar men bedenke wel dat ieder punt in die strook zonder mankeren kan worden getroffen' (*SenD* 1977, blz. 61). Kernwapenvrij betekent nog niet kernwapenvrij. Koch (*SenD* 1984, blz. 129 e.v.) herhaalt dit argument en voegt er aan toe, dat in een dergelijke kernwapenvrije zone de kansen op een puur conventionele oorlog weer toenemen. Men bevrijdt zich door te streven naar een kernwapenvrij Europa niet van de nucleaire beklemming. Ook Boskma eist 'garanties van de kernwapenlanden geen kernwapens tegen dit gebied te zullen gebruiken' (*SenD* 1974, blz. 86). Dat men uiteindelijk dan toch van de Amerikaanse nucleaire garantie afhankelijk blijft, heeft Tromp in zijn boven weergegeven discussie met Van den Boomen en Wiersma aangetoond.

Het kruisrakettendeбат was aanleiding voor Van Benthem van den Bergh en Tromp om nog eens te trachten enkele uitgangspunten voor het veiligheidsbeleid in het nucleaire tijdperk te formuleren (*SenD* 1983, nr 9, blz. 3 e.v.). Hun conceptie van *Wederzijds Verzekerde Zelfbeheersing*, waarin traditionele elementen als de onomkeerbaarheid van de nucleaire revolutie, de oorlogsvoorkomende werking van kernwapens en de noodzaak van de beteugeling van de zo verspillende bewapeningswedloop een plaats hebben, geeft aanleiding tot een levendige discussie (*SenD* 1984, blz. 12 e.v.). Van Traa en Wiersma proberen met het begrip *Common Security* er een concurrerende conceptie tegenover te plaatsen (*SenD* 1986, blz. 13 e.v.).

Merkwaardig is niettemin het gemeenschappelijke uitgangspunt: door de immense vernietigingskracht van kernwapens is oorlog niet langer een instrument van politiek, maar slechts een middel tot wederzijdse vernietiging. Het voorkomen van een kernoorlog is dan een gezamenlijk belang geworden, of men nu wil of niet. Daaruit leiden Van Benthem van den Bergh en Tromp 'dwang tot terughoudendheid' af, Van Traa en Wiersma de noodzaak tot 'gedeelde veiligheid'. In bei-

de gevallen leidt dit tot dezelfde maatregelen van wapenbeheersing, het streven naar het voorkomen van rechtstreekse militaire confrontaties, het op vreedzame wijze conflicten proberen te beslechten. Van Traa en Wiersma zien vervolgens het bereiken van een situatie van *minimale nucleaire afschrikking*, ook door hun opponenten bepleit, als een noodzakelijke stap op weg naar de uiteindelijke, totale afschaffing van kernwapens. Over de onmogelijkheid de kennis om kernwapens te vervaardigen te vernietigen, de door Røling bepleite verzekering tegen ontwapeningsfraude, en de plausibiliteit van de veronderstelling dat de huidige kernwapenlanden ooit van hun nucleaire vermogens afstand zullen doen, zwijgen zij echter.

Wat dat laatste betreft zijn Ter Beek en De Ruiter minder terughoudend: 'Tegelijkertijd echter wordt het politieke feit onder ogen gezien dat Frankrijk en Groot-Brittannië onder geen beding afstand zullen doen van al hun kernwapens, om over de beide supermachten maar te zwijgen' (*SenD* 1988, blz. 219). Een systeem van minimale nucleaire afschrikking zou volgens hen als *overgangsfase* geaccepteerd moeten worden, maar dan gaat het dus gezien hun eerdere constatering om een *oneindig* lange overgangsfase. De utopie van een kernwapenvrije wereld zeggen Ter Beek en De Ruiter nodig te hebben als bron van politieke inspiratie in hun strijd, alsof de utopie van een werkloosheidspercentage van nul nodig is om een niet aflatende strijd tegen de al te hoge werkloosheid te voeren. Misschien is het stellen van een realiseerbaar doel wel meer inspirerend dan het herhalen van een utopische gebedsmolen. Dat laatste kan al snel tot politieke apathie leiden, zoals het inzakken van de vredesbeweging zo pijnlijk heeft gedemonstreerd.

Imposante continuïteit

Bij wijze van afsluiting van deze speurtocht door veertig jaargangen *SenD* lijkt het me gerechtvaardigd de aandacht te vestigen op de snelheid en het grote analytische vermogen, waarmee in *SenD* op ontwikkelingen in de internationale politiek werd gereageerd. De lezer van *SenD* was steeds *au courant*, zowel in de jaren vijftig als in de jaren zeventig. Steeds werd de lezer met vrijwel gehele palet van problemen en denkbelden geconfronteerd. Zeker, een coherent, algemeen geaccepteerd veiligheidsbeleid werd ook in *SenD* niet ontwikkeld, eerder weerspiegelde *SenD* de dilemma's waarvoor ieder zich sinds de jaren zestig gesteld ziet en die nog steeds de inhoud van het internationale veiligheidspolitieke debat bepalen.

Wat het meest treft is echter toch de imposante continuïteit die de meningsvorming in *SenD* kenmerkt: de onomkeerbaarheid van de nucleaire revolutie, de oorlogsvoorkomende werking van kernwapens, de noodzaak tot beteugeling van de bewapeningswedloop, het lidmaatschap van de NAVO, de afkeer van tactische kernwapens, de betrekkelijke waarde van no-first use verklaringen en kernwapenvrije zones, de voorkeur voor een systeem van minimale nucleaire afschrikking.

Van deze 'consensus' is de PvdA in programmatisch en propagandistisch opzicht soms ver, soms minder

ver verwijderd geraakt. Gezien de recente bijdragen van Van Traa, Wiersma en Ter Beek, gezien ook de programmatische ontwikkeling zoals deze zich manifesteert in *Schuivende Panelen* lijkt de afstand weer wat kleiner te worden.

Noten

1. D.F.J. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', in: H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust*, Houten, 1986, p. 74.
2. In 1962 hield de Amerikaanse minister van defensie McNamara op de NAVO-ministersconferentie de Europese bondgenoten voor dat niet langer voetstoots vertrouwd kon worden op de Amerikaanse bereidheid om de Westeuropese veiligheid te garanderen door de inzet van kernwapens: '... it is simply not credible that NATO, or anyone else, would respond to a given small step - the first slice of salami - with immediate use of nuclear weapons. Nor is it credible that a chain of small actions, no one of which is catastrophic, would evoke a response of general war. We regard it as much more evident that NATO would find it politically possible to act in defense of its interests from the second posture (een krachtige, strikt conventionele verdediging - KK) than from the first (een zwakke conventionele verdediging gekoppeld aan een vroegtijdige inzet van kernwapens - KK)'. McNamara geciteerd in D.N. Schwartz, *NATO's Nuclear Dilemma*, Washington, 1983, p. 162.
3. Zowel het verdwijnen van de Amerikaanse superioriteit op militair gebied, als het toenemend economisch gewicht van de Europese Gemeenschap en de hernieuwde behoefte aan nationale profilering van Engeland, Frankrijk en West-Duitsland maken de besluitvorming in de NAVO moeilijker, terwijl het belang van West-Europa in de Amerikaanse buitenlandse politiek minder centraal komt te staan en de problemen van de Westeuropese veiligheid zelf door de nucleaire pariteit tussen de beide supermachten eerder groter dan kleiner worden. Daarbij kijken de West-Europeanen met argwaan naar de 'dubbel hegemonie', die tussen beide supermachten op basis van de nucleaire patsituatie zou kunnen ontstaan en die ten koste van het Westeuropese belang zou kunnen gaan (*SenD* 1970, blz. 468-9).
4. S. Rozemond, 'De PvdA en de NAVO', in: *Internationale Spectator*, 8 februari 1973, p. 75.
5. 'Nederland behoort uit de NATO te treden, wanneer Spanje lid van de NAVO zou worden of wanneer Portugal bij de herziening van het verdrag als lid wordt gehandhaafd.' Punt 6 van de tien kenmerkende punten van *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*, Amsterdam 1966, p. 9.
6. In de formulering van Rozemond: 'Rusland kan er, omringd als het is door bases, onderzeebootketten en nucleaire vliegkampschepen, onmogelijk gerust op zijn dat een eventueel gewapend conflict met het Westen conventioneel zal blijven zolang Moskou het belieft. Aan die strategische spanningsrelatie in tijd van crisis en oorlog vermag zelfs de grootste losbol zich niet te onttrekken.' (*SenD* 1979, blz. 293)
7. Rozemond: 'Zo niet formeel, maar materieel is er al een Europese kernmacht in de maak die deze naam verdient. Namelijk de op veiligheid in Midden-Europa betrokken componenten van het Franse atoompotentieel. Er zijn kernwapens ingedeeld bij Franse divisies waarvan de gevechtseenheden zonder NAVO-opdracht staan opgesteld op Westduits grondgebied; er is een enigszins vergeeld Verdrag van Brussel (WEU-verdrag) waarbij Frankrijk zich heeft verbonden de Bondsrepubliek bij agressie met alle beschikbare middelen te hulp te komen; en er is een actuele passage in het jongste Duitse defensiewitboek waar het heet dat de Franse nucleaire strijdkrachten tot de afschrikking bijdragen' (*SenD* 1976, blz. 282).
8. 'De Europese landen ontwikkelen zich min of meer in de richting van politieke eenheid en dragen uiteindelijk een deel van hun soevereiniteit over aan een Europese autoriteit. De nationale bewapening is afgeschaft of tot een minimum teruggebracht. ... De Europese Autoriteit heeft de bevoegdheid en het vermogen sancties toe te passen op schending van het Europese Verdrag.' Onduidelijk is of de Sovjet-Unie deelneemt aan dit stelsel en of er sprake is van een Duitse hereniging. Zal de Sovjet-Unie ooit haar nationale soevereiniteit overdragen aan een Europese Autoriteit. Als zij dit doet, is er dan niet eigenlijk sprake van een Europese Autoriteit die door de Sovjet-Unie beheerst wordt?
9. Hiermee repliceren Van den Boomen en Wiersma het voorstel dat *Groningse Jongeren* in 1963 in *SenD* deden. W. Drees wees dit voorstel hardhandig van de hand: enerzijds was een puur conventionele verdediging van West-Europa wegens de 'geringe strategische diepte' onmogelijk, anderzijds zou het veel te veel kosten. Drees bepleitte juist een verlaging van de defensie-uitgaven. Zie verder het eerste deel van dit artikel (*SenD* 1989, blz. 169).
10. 'The notion of no-first use spoke for a hope that the United States has hidden for the entire history of the Alliance - the hope to which Secretary of State Haig referred when he retorted that no-first use would make "Europe safe for conventional warfare" ... no-first use is addressed to America's nerves, which have been sorely exposed by NATO ... no-first use, then, is a constructive suggestion.' Leon Wieseltier, *Nuclear War, Nuclear Peace*, New York 1983, p. 67-9.
Voor meer voorbeelden van overeenkomsten tussen het Amerikaanse veiligheidsbelang en de standpunten van de Europese antikernwapenbeweging zie mijn: 'Anti-americanism and the Dutch Peace Movement', in: *European Contributions to American Studies*, Vol. XI, Amsterdam 1986.

De metamorfose van de PSI

Aart Heering
Historicus

In de afgelopen tien jaar heeft de *Partito Socialista Italiano* zich stormachtig ontwikkeld. In 1980 kon zij nog worden gedefinieerd als de 'grootste der kleine partijtjes' in wat in wezen een tweepartijstelsel was,¹ nu is zij uitgegroeid tot derde, en in vele opzichten beslissende, machtsfactor in het land. De vraag, die momenteel de politieke commentatoren in Italië bezig houdt, is ook niet meer of de PSI nog wel bestaansrecht heeft, maar wanneer de Italiaanse 'anomalie' – het bestaan van een communistische partij die groter is dan de socialistische – zal zijn opgelost. Sinds de gemeenteraadsverkiezingen van juni vorig jaar, toen de PSI maar enkele percenten op de PCI achterbleef, is die vraag ook actueel geworden.

De PSI, opgericht in 1894 en twintig jaar lang verboden onder *Mussolini*, heeft sinds de oorlog een aantal radicale koerswijzigingen meegemaakt. In de jaren veertig en vijftig voerde zij onder partijsecretaris *Pietro Nenni* een politiek van 'actie-eenheid' met de communisten, een *Stalin* welgevallig volksfront, dat de verzamelde krachten van christen-democratie, neofascisten en Vaticaan had moeten verslaan. Een minderheid in de partij, geleid door *Giuseppe Saragat*, bestreed toen de onderschikking aan de PCI en scheidde zich in 1948 af als *Partito Socialista Democratico Italiano*.² Saragat is daarom tientallen jaren onder socialisten verguisd geweest, maar bij zijn overlijden vorig jaar hebben *Craxi* en andere PSI-ideologen bij herhaling verklaard, dat hij het in 1948 bij het rechte eind heeft gehad. Terwijl de PSI zich overgaf aan revolutionaire illusies, hielden Saragat en de zijnen 'de fakkel van vrijheid en recht brandende. De socialisten van nu hebben de les van Saragat begrepen en van nu af aan brandt alleen die fakkel nog',³ verklaarde kort geleden een hofhistoricus van de PSI, daarmee aangevend dat de PSI van nu zich minder door Nenni laat inspireren dan door diens tegenstrever.

Toen aan het einde van de jaren vijftig duidelijk werd, dat het strakke bondgenootschap met de communisten geen wisseling van de politieke wacht zou brengen, terwijl de PSI langzamerhand was verworden tot een aanhangsel van de PCI, besloten Nenni en de zijnen tot een ander beleid. Het resultaat daarvan was een reeks van 'centrum-linkse' regeringen in de jaren 1963-74, die een aantal socialistische verlangens realiseerden: verbetering van de rechtspositie van werknemers, verhoging van pensioenen en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, gratis gezondheidszorg en gelijkstelling voor de wet van man en vrouw. Maar de regeringsdeelname maakte de PSI ook medeverantwoordelijk voor de keiharde repressie van radicale jongerenbewegingen, die op de universiteit en in de fabriek de mythe van '68 in leven trachtten te houden.

Bovendien bleek in 1973 en 1975, bij de referenda over de echtscheiding en abortus, dat de kerk definitief haar macht over de meerderheid van het Italiaanse volk verloren had. Een links alternatief voor de christen-democratische hegemonie leek weer tot het rijk der mogelijkheden te behoren. De PSI trad uit de regering en nam na de gemeenteraadsverkiezingen van 1975 samen met de PCI de macht over in de meeste grote steden. De leiders van de linkervleugel, *Riccardo Lombardi* en *Claudio Signorile*, speculeerden openlijk op de mogelijkheid van absolute meerderheid van links bij de eerstvolgende verkiezingen. 'Het is afgelopen met centrum-links. – verklaarde Signorile aan het begin van 1976 – Het referendum heeft aangetoond hoe de christen-democratie in een onomkeerbare politiek crisis is geraakt en daarentegen het beeld van de PCI als regeringspartij versterkt. (...) Het land is rijp voor de strategie van het alternatief en voor een politieke wending die een nieuwe fase in onze democratie kan openen, waarin de overgang naar het socialisme kan worden gerealiseerd'.⁴

De verkiezingen later dat jaar maakten evenwel duidelijk, dat ook in Italië een linkse meerderheid niet zo gauw te vinden was en daarbij bleek andermaal, dat de PCI – die vijf procent won – bij het verbond meer zijde spon dan de PSI – die wederom net onder de tien procent bleef steken. (Zie de tabel.) Een maand later kreeg de teleurstelling over de gevolgte tactiek gestalte in een paleisrevolutie tegen *De Martino*, toen het Centraal Comité een niet erg bekende reformist die nooit veel heil had gezien in nauwe samenwerking met de communisten, tot diens opvolger koos. Het tijdperk-Craxi was begonnen.

Het tijdvak Craxi

Het partijtje dat hij moest gaan leiden, leek een vrijwel failliete boedel: fijn gemalen tussen DC en PCI, in opiniepeilingen weinig meer dan zeven procent scorend en intern zwaar verdeeld. Craxi is er in geslaagd om de aanhang van zijn partij bijna te verdubbelen, haar autonomie meer dan ooit te benadrukken en een krachtig leiderschap te garanderen. De 18,2 procent die de PSI in juni 1988 wist te vergaren zijn, in zijn eigen woorden, 'het resultaat van een lange golf, die begon in 1976 en nog steeds aanzwelt'.⁵

De eerste vier jaar werden gekarakteriseerd door hevige strijd met de linkervleugel, die aan het linkse alternatief de voorkeur gaf boven het door Craxi nagestreefde herstel van de centrum-linkse coalitie. Deze eindigde met een verpletterende nederlaag van links op de partijcongressen van '79 en '81 waarvoor, paradoxaal genoeg, de PCI mede verantwoordelijk was. De jaren 1976-79 staan bekend als die van het 'histo-

risch compromis', de grote coalitie van DC en PCI, waarbij de eerste regeerde, de tweede gedoogde en, vooral door de communisten, de PSI overbodig werd geacht. In de eerste helft van de jaren tachtig stond de PCI Craxi andermaal ten dienste, door een in heftigheid toenemende oppositie te voeren, culminerende in een reeks persoonlijke aanvallen op de socialistische leider tijdens diens premierschap. Het resultaat van dat alles is geweest, dat de partij zich rond haar leider heeft geschaard en nu een beeld biedt van kritiekloze consensus.

In de zomer van 1978, tijdens de 63 dagen durende ontvoering van DC-leider *Aldo Moro* door de Rode Brigades, nam Craxi een van de meeste Italiaanse politici verschillend standpunt in, door onderhandelingen met de ontvoerders voor te stellen. De DC wilde daar, om nooit helemaal opgehelderde redenen, niets van weten, maar ook de communisten betoogden dat 'de staat nimmer moest wijken' en bewezen zo, dat ondanks het 'eurocommunisme' zij nog steeds abstracta – voorheen de klasse, nu de staat – boven het individu stelden. Craxi's door strikt humanitaire overwegingen ingegeven stellingname toonde duidelijk het eigen gezicht van het reformistisch socialisme en werd onder de bevolking over het algemeen sympathiek ontvangen. (Uit de processen van de afgelopen jaren tegen de *brigatisti* is naar voren gekomen, dat Moro vermoedelijk inderdaad had kunnen worden gered.) In 1980 trad de PSI toe tot het kabinet van de huidige DC-secretaris *Arnaldo Forlani* en tot op heden heeft zij de regeringsbanken niet meer verlaten. Haar toen geformuleerde doelstelling was tweeledig: mederegeren, maar tevens goede contacten onderhouden met de maatschappij, in het bijzonder met de vakbeweging. Bij herhaling hebben de socialistische tegenover de regeringspartners zo vakbondsstandpunten verdedigd. Begin dit jaar nog heeft de PSI met succes de eis van de gezamenlijke vakcentrales tot restitutie van de als gevolg van de inflatie teveel betaalde belasting (*fiscal drag*) ondersteund. In de afgelopen maanden heeft het wetenschappelijk bureau van de PSI, in overleg met de socialistische minister van arbeid, *Rino Formica*, de invoering van een 'gegarandeerd basisinkomen' bepleit. In de praktijk gaat het hier om een uitkering voor jonge werklozen, die momenteel in deze postindustriële welvaartsstaat helemaal niets krijgen. Als de kabinetscrisis geen roet in het eten gooit, kan deze maatregel nog in 1990 worden ingevoerd. De door de PSI gedane voorstellen tot rationalisering van de – slecht functionerende en geldverslindende – gezondheidszorg en tot privatisering van delen van het overheidsapparaat, hebben tot nu toe echter nog niets concreets opgeleverd. PSI-minister van milieuzaken *Ruffolo* voert een verbeten strijd om een coherent milieubeleid van de grond te krijgen, maar als zo vele wetten in dit land, worden zijn richtlijnen, beschikkingen en heffingen in het algemeen wel ingevoerd, maar niet uitgevoerd. Tot wezenlijke veranderingen in het nog steeds door de DC gedomineerde openbare leven heeft de socialistische regeringsdeelname nog niet geleid en sommige vooraanstaande kritische socialist

verwijten Craxi dan ook dat hij politiek bedrijft als een strategiespel waarbij de politieke doelstellingen ondergeschikt worden gemaakt aan de pure machtsverwerving. Helemaal onterecht lijkt dat niet altijd.

Op 4 augustus 1983 vormde Craxi zijn eerste kabinet, nadat Italië enkele jaren lang praktisch onregeerbaar was geweest als gevolg van een factiestrijd zonder kwartier binnen de DC.⁶ Craxi bleef bijna vier jaar aan het bewind, langer dan enig ander voor hem in naoorlogs Italië. Zijn regeringsperiode kenmerkte zich door toenemende economische groei – onder Craxi ging Italië deel uitmaken van de groep van zeven economische grootmachten – en een relatieve arbeidsrust, die mede mogelijk werd door de contacten van zijn partij met de vakbeweging. Bij verscheidene gelegenheden toonde de socialistische premier zich een doortastend leider. Door het nieuwe Concordaat met het Vaticaan (1984), waarna het katholicisme geen staatsgodsdienst meer is, loste Craxi een slepende kwestie naar verhouding snel op. Dat zelfde jaar leidde zijn besluit om de automatische prijscompensatie af te schaffen tot felle oppositie van de PCI en het door haar gecontroleerde deel van de vakbeweging. Anders dan zijn christen-democratische voorgangers, die een conflict bij voorkeur nimmer openlijk uitvochten, ging Craxi de confrontatie aan en behaalde een klinkende overwinning.⁷ In 1985 riskeerde hij een gewapend, zij het kleinschalig, conflict met de Verenigde Staten, toen na de kaping van het cruiseschip *Achille Lauro* – waarbij een Amerikaan werd vermoord – Amerikaanse mariniers zich opmaakten om het vliegtuig waarin de kapers werden vervoerd, te onderscheppen. Craxi, die in de onderhandelingen de kapers vrije aftocht had gegarandeerd, aarzelde bij die gelegenheid niet om de legerleiding op te dragen de vliegbasis Sigonella ook gewapenderhand tegen de Amerikanen te verdedigen en oogstte daarbij het respect van de Italiaanse pers, de Arabische wereld en zelfs van *Ronald Reagan*. Op 9 april 1987 legde Craxi zijn ambt neer, niet vanwege een regeringscrisis, maar door een akkoord met DC-secretaris *Ciriaco De Mita* die na tussenpauze *Giovanni Goria* vorig jaar zelf een kabinet formeerde.

Desondanks wordt Craxi nog steeds algemeen beschouwd als de centrale figuur in het Italiaanse politieke bedrijf en na zijn aftreden heeft hij zich op de vele buitenlandse missies ook als zodanig gedragen. De nederlaag van De Mita in februari op het congres van zijn partij in februari van dit jaar heeft nog eens aangetoond, dat deze, in belangengroeperingen verdeelde, partij geen sterke leiding wenst en de ware krachtfiguur binnen de DC, *Giulio Andreotti*, geeft er dan ook wijselijk de voorkeur aan zich niet als zodanig te presenteren. Op zijn beurt is PCI-secretaris *Occhetto* een aardige man, een verademing na de asceet *Berlinguer* en de saaie *Natta*, maar een geweldenaar is ook hij niet. Craxi daarentegen, die zich als resoluut regeringsleider heeft laten kennen, maakt een besliste indruk en spreekt, in een land met een veertigjarige traditie van mistige roomse en rode retoriek, duidelijk en

recht op de man af, daarbij de oversimplificatie niet altijd schuwend. Hij kan als enige de rol van 'sterke man' in Italië spelen en hij doet dat gaarne, kundig en met succes. De voorstellen tot grondwetsvorming die de PSI-fractie al ruim een jaar lang geregeld doet en die de transformatie van Italië in een presidentiële republiek met een gekozen president beogen – momenteel wordt de president verkozen door de beide Kamers en is zijn functie vooral formeel en moreel –, die voorstellen zijn ook niet los te zien van de persoon van de partijleider.

De pentapartito

Italië wordt sinds 1981 geregeerd door een vijfpartijen-coalitie, de *pentapartito*, die nu kan rekenen op 57,4 procent van de stemmen – DC: 34,3, PSI: 14,3, PSDI: 3,0, PRI (republikeinen): 3,7, PLI (liberalen): 2,1. Ondanks de regeringscrisis wordt zij momenteel door de socialisten als de enige reële regeringscombinatie gezien. Ook de linkervleugel van de PSI, die in 1976 nog op 45 procent van de leden steunde, maar nu is geslonken tot minder dan twintig procent, streeft geen linkse meerderheid meer na. *Signorile*, die als minister van Transport nogal wat van zijn geloofwaardigheid heeft verloren, toen zijn naaste medewerkers bij grove zwendelaffaires betrokken bleken, zegt nu: 'In de politiek beslissen in laatste instantie de getallen; en de magische getallen in de huidige Italiaanse maatschappij tenderen naar de verhouding 40-20-20: veertig voor de christen-democraten en hun bondgenoten, twintig voor het door de socialisten gecontroleerde gebied en twintig voor de communisten. Twintig plus twintig is geen 51; veertig plus twintig is 60'.⁸

De hieronder weergegeven verkiezingsuitslagen wijzen er inderdaad op, dat in Italië, zoals in andere landen met een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging, een linkse meerderheid er niet in zit. Theoretisch gezien is die mogelijkheid er wel: bij de parlementsverkiezingen van 1987 behaalden PCI en PSI, samen met radicalen (2,6%), groenen (2,5%) en het ideologisch fossiel *Democrazia Proletaria* (1,7%), 50,7 procent van de stemmen. Maar in de praktijk is het onmogelijk, omdat de PSDI per definitie geen coalitie met de PCI wil aangaan – en daaraan ook haar bestaansrecht ontleent – en er met de *demoproletaria* geen praktische politiek te bedrijven valt.

Verder zijn de verhoudingen tussen links en rechts in de Italiaanse politiek de afgelopen twintig jaar nauwelijks gewijzigd. De PSI haalt haar winst grotendeels bij de PCI vandaan en in mindere mate van de PSDI, terwijl de 'Verdi', de nieuwe groene partij eveneens voornamelijk ex-communisten onder hun aanhang vinden. (Een vergelijkbaar verloop van stemmen valt er waar te nemen tussen de linkervleugel van de DC en liberalen en republikeinen enerzijds, terwijl rechtsgesichte christen-democraten ook wel eens overlopen naar de neofascistische *Movimento Sociale Italiano*.) Een alternatief voor de christen-democratische dominantie lijkt zich in Italië pas voor te kunnen doen, wanneer PSI en PCI als een blok met de DC gaan onderhandelen – en daar ziet het voorlopig nog niet naar uit.

Verkiezingsresultaten PSI, PCI en DC 1975-1988.

	PSI	PCI	1 + 2	DC
Kamer 1976	9,8	34,4	44,2	38,7
Kamer 1979	9,8	30,4	40,2	38,7
Kamer 1983	11,4	29,9	41,3	32,9
Kamer 1987	14,3	26,6	40,9	34,3
Gem. raad 1975	13,3	32,3	45,6	34,5
Gem. raad 1980	14,1	30,1	44,2	35,7
Gem. raad 1985	14,9	28,5	43,4	33,9
Gem. raad 1988	18,2	21,9	40,1	36,7

PSI, PCI en DC

Om de eigen ideologische onafhankelijkheid duidelijk te definiëren, heeft de PSI van Craxi de afgelopen tien jaar een indrukwekkende politiek-culturele operatie uitgevoerd. Allereerst werd het symbool van de hamer en sikkel vervangen door de rode anjer en vervolgens, in een eindeloze reeks van publikaties, voorheen in socialistische kring verguiste democraten en reformisten als *Mazzini*, *Garibaldi*, *Turati* en *Saragat* gerehabiliteerd. De euveldaden van de communistische erf-laters werden daarentegen evenzo breed uitgemeten en van de PCI werd geëist, dat zij afstand nam van *Lenin*, *Togliatti* en *Berlinguer*, van haar 'hegemonistische pretenties' en haar democratisch-centralistische organisatie.⁹ Occhetto heeft in de afgelopen twee jaar al deze verlangens ingewilligd,¹⁰ maar toch gaat de verandering de socialisten niet ver genoeg: nu eisen zij, dat de PCI haar naam gaat veranderen, wel wetende dat de communistische aanhang daar niet direct mee in zal willen stemmen. Wel is binnen de PCI een discussie gestart over een eventuele naamsverandering.

De verhouding tussen de twee grote linkse partijen laat zich vergelijken met die van een verliefde jongeman en een nuffige bakvis: de PCI maakt de ene ouverture na de andere naar de PSI die daarop aanvankelijk positief reageert, maar stevast de ontwikkeling blokkeert voordat deze werkelijk tot iets moois en duurzaam kan leiden. Dit voorjaar nog beweerde Occhetto, dat zijn partij het voorbeeld van de Oktoberrevolutie voorgoed had afgezworen en zich net als de socialisten alleen nog door de – voorheen als 'burgerlijk' afgedane – idealen van de Franse revolutie liet inspireren.¹¹ De vice-secretaris van de PSI, *Claudio Martelli*, verklaarde daarop, dat PCI en PSI nu zo dicht naar elkander toe waren gegroeid, dat hij een fusie voor 1992 niet uitsloot.¹² Ook Craxi toonde zich tevreden met de ontwikkelingen binnen de PCI en was bereid om een oriënterende bijeenkomst van PCI en Socialistische Internationale te organiseren, waar de mogelijkheden tot aansluiting van de Italiaanse communisten konden worden besproken. Maar vlak voordat deze zou plaatsvinden (op 8 maart in Brussel) weigerde Craxi, gebelgd door een opmerking van Occhetto, die hem in een interview een 'obstakel' had genoemd voor zijn toenadering tot de SI,¹³ alle verdere medewerking, zodat de vergadering niet door ging. Het ging hierbij natuurlijk om een voorwendsel – Occhetto heeft zijn

ongelukkige uitspraak direct herroepen – en daags daarna waren op het partijcongres van de PCI de uitingen van verontwaardiging en toorn dan ook niet van de lucht.

Voor buitenstaanders is de door de PSI gehanteerde tactiek moeilijk te vatten. Dat bleek onlangs nog toen tijdens een bijeenkomst van socialistische Europarlementariërs in Sorrento. Craxi werd daar met name door vertegenwoordigers van de SPD scherp aangevallen. Waarom, betoogden de Duitse *Genossen*, was hij zo onvriendelijk tegen de PCI, die onderhand toch ook binnen het sociaal-democratische kamp hoort en waarom stuurde hij niet op een hereniging aan?¹⁴ De Duitsers vergaten daarbij twee dingen.

In de eerste plaats zijn de communistische toenaderingspogingen van relatief recente datum en volgen zij op een lange periode, waarin de socialistische achtervolgens werden genegeerd en fel aangevallen. Craxi zelf is nog niet vergeten, hoe hij in 1956 door jonge communisten in elkaar werd geslagen bij het plakken van affiches tegen de inval in Hongarije en evenmin, hoe Berlinguer hem vijf jaar geleden als een nieuwe Mussolini, een 'gevaar voor de democratie', afschilderde. De PCI spreekt in haar voorstellen tot 'hereniging' van de twee in 1921 uiteen gegane partijen over een 'terugkeer in het gemeenschappelijke huis', maar Craxi is er heilig van overtuigd dat zo'n gemeenschappelijke basis van de erfgenamen van de liberale en de dictatoriale traditie binnen het socialisme niet bestaat. 'Dat "gemeenschappelijke huis" – schreef kort geleden het wetenschappelijk orgaan van de PSI – moet eerst nog maar eens worden gebouwd.'¹⁵

Een andere reden voor het wisselvallige gedrag tegenover de PCI wordt gevormd door de organisatorische zwakte van de PSI zelf, waarop ik in het vervolg nader in zal gaan. Het socialistisch kader is beduidend minder gestaald dan dat van de PCI, die van oudsher op plaatselijk niveau hecht is georganiseerd. In gefuseerde afdelingen zou daarom binnen de kortste keren de communistische bloedgroep de dienst uitmaken. Dat maakt de wisselbadentactiek voor de PSI tot een existentiële noodzaak: aan de ene kant kan zij de linkse samenwerking niet openlijk torpederen, maar anderzijds kan ze het zich (nog) niet veroorloven om al te strakke banden met de PCI aan te gaan. Zolang deze laatste nog de grootste partij is ter linkerzijde zijn daarom zowel een fusie of federatie van PCI en PSI als een wisseling van de regeringswacht onwaarschijnlijk.

Met de christen-democratie lijkt de verhouding evenwel verbeterd sinds de vervanging van De Mita als partijsecretaris door Forlani. Op het eerste gezicht lijkt dat vreemd, omdat De Mita als links te boek staat en Forlani als conservatief. Maar waar De Mita trachtte zowel binnen zijn partij als in de coalitie alle macht aan zich te trekken, is Forlani in dezen een veel inschikkelijker figuur. Met Forlani keert de christen-democratie oude stijl terug, de 'partij die veel geeft en alles houdt', die niet regeert op basis van een programma, maar van pure boedelbestiering. Forlani zal ook niet proberen zijn beleid door te drukken of zijn getrouwen te bevoordelen, maar een evenredige verde-

ling van functies en fondsen nastreven over de verschillende fracties die samen de DC vormen en daarbij zal hij ook de bondgenoten niet vergeten. Zo valt te begrijpen dat de meeste socialistische parlementariërs hun vertrouwen in Forlani uitspraken al voor deze werd verkozen.¹⁶

De 'leiderspartij'

De PSI is momenteel een typische 'leiderspartij' waarvan het gezicht volledig door de figuur van Craxi wordt bepaald, maar die verder matig is georganiseerd. De partij telt ruim 600.000 leden, voor het merendeel werkzaam in ambtelijke en vrije beroepen,¹⁷ maar de participatie is relatief gering, de coördinatie tussen de 8.347 afdelingen en 104 federaties is slecht en de persoonlijke macht van lokale potentaten en cliëntelgroepen onverantwoord groot. Bovendien heeft het electorale succes van de socialisten hun een onevenredig grote invloed gegeven in het politieke en ambtelijke apparaat. In 1981, toen de aanhang van de PSI tussen de tien en twaalf procent schommelde, bekleedden socialistische 16,3 procent van de burgemeesters- en 27,3 procent van de wethoudersposten. Zo mogelijk nog groter is de invloed van de PSI geworden in de (semi-) overheidsbedrijven, gezondheidszorg, onderwijs, ruimtelijke ordening, televisie, bankwezen etc. En via de politieke benoemingen van directie- en bestuursleden heeft de partij – of liever de lokale leider daarvan – ook weer rechtstreekse invloed op het aanstellingsbeleid van deze organen.

Wij kunnen in Noord-Europa een dergelijke gang van zaken verwerpelijk vinden, maar in een land als Italië dat, zeker in het Zuiden, maatschappelijk georganiseerd is volgens het patronagesysteem, is het wel de enige manier om effectief mee te kunnen doen. Het ligt voor de hand, dat op de grote hoeveelheid baantjes en geld die de PSI in de schoot zijn gerold, ook lieden van dubieuze politieke overtuiging af zijn gekomen en de laatste tien jaar zijn lokale socialistische politici dan ook regelmatig bij corruptieaffaires betrokken gebleken. Craxi en Martelli hebben zelf bij herhaling op gewezen op de noodzaak tot herorganisatie en eliminatie van de 'uitvreter', maar vooralsnog is het daar niet van gekomen.¹⁸

Het succes van de huidige PSI is het succes van Bettino Craxi, daarover is in de partij iedereen het eens en de kritiek op hem is dan ook volledig verstomd. Maar de bewondering voor de partijleider ontaardt bij wijlen ook in een waarachtig caesarisme. De *Avanti!* portretteert en citeert de partijsecretaris weinig minder dan de Roemeense pers haar *Conducator*. Socialistische sprekers halen hem te pas en te onpas aan en hoeden zich ervoor om het openlijk met hem oneens te zijn.¹⁹ In de partij- en partijvriendelijke pers is de craxiografie een bloeiend bedrijf geworden, dat soms tot lachwekkende uitwassen leidt. Zo beschrijft de journalist *Guido Gerosa*, hoe Bettino een Sint Franciscus-achtig visioen krijgt op het moment, dat hij tot formateur wordt benoemd: 'Rome is uitgestorven in de gloeiend hete juli-maand, wanneer die avond een briesje bijna onopgemerkt een lichte, maar doordringende geur met zich mede brengt. Bettino staat stil, ruikt en probeert te be-

grijpen wat het is. Voor het eerst sinds lange tijd lacht hij gelukkig. Het is de geur van anjers. "Het tijdperk van de anjer is aangebroken", zegt hij, en al het andere is al geschiedenis.²⁰

Een rechtstreeks gevolg van Craxi's oppermacht in de partij is verder de maandenlange campagne die de PSI heeft gevoerd voor verscherping van de drugswetgeving. Vorig jaar oktober is de partijleider in de Verenigde Staten geweest, waar hij heeft gesproken met Reagan, Bush en procureur-generaal *Randolph Giuliani*²¹ en onmiddellijk na zijn terugkomst kwam hij met een aantal – zeker in socialistische kring – volstrekt nieuwe voorstellen. Verslaafden, verklaarde Craxi, dienen niet langer vrij rond te lopen, maar gearresteerd, berecht en veroordeeld tot gevangenisstraf of gedwongen opname in een ontwenningskliniek.²² Bovendien zou bezit en gebruik van alle verdovende middelen – Craxi gebruikt consequent het enkelvoudige *la droga* – moeten worden gestraft, en zwaar ook: volgens het door de socialistische parlementsfractie ingediende wetsvoorstel kan de bezitter van enkele joints tot maximaal vier jaar gevangenisstraf worden veroordeeld. Het hele partijapparaat heeft Craxi's richtlijnen gevolgd²³ en is sinds december ingeschakeld in een enorme anti-drugscampagne, die het voornaamste propaganda-item is geworden voor de Europese verkiezingen. Het door het partijbestuur opgestelde 'document' dat door het partijcongres in mei zonder discussie is aanvaard, stelt nog eens duidelijk, dat 'door het niet opleggen van gevangenisstraf aan druggebruikers impliciet ook de kopstukken van criminele organisaties worden beschermd'.²⁴ Volgens opiniepeilingen deelt zestig procent van de Italiaanse bevolking Craxi's opvattingen, maar wanneer hij zijn plan uit zal voeren om ook de Socialistische Internationale tot zijn standpunt over te halen, zou dit wel eens tot scherpe discussies aanleiding kunnen geven.

Internationale politiek

Ook op het gebied van de buitenlandse politiek heeft het tijdperk-Craxi voor een duidelijke ommezwaai gezorgd. Het internationale beleid van de huidige PSI laat zich samenvatten in de kernwoorden Europees, Atlantisch en Mediterraan.

Craxi's voorganger Francesco De Martino maakte het partijcongres van maart 1976 nog duidelijk, dat de PSI, in tegenstelling tot de Noordepese sociaal-democratieën 'geheel en al socialistisch is en derhalve een totale en radicale omwenteling van het sociale en economische stelsel nastreeft'.²⁵ Maar Craxi's reformisme hield ook een duidelijke keuze in voor de sociaal-democratie en daarmee voor de SPD van *Helmut Schmidt*. In de laatste vijf jaar heeft het Duitse voorbeeld echter steeds meer plaats moeten maken voor dat van *Mitterrand* en *Gonzalez*. De verwantschap met de eveneens regerende, pragmatische en atlantisch denkende Fransen en Spanjaarden wordt het beste onder woorden gebracht door de momenteel populaire term *socialismo latino*, als tegengesteld aan de in de oppositie verkerende, aan 'duivelse verzoeken' van radicalen en neutralisten blootstaande SPD²⁶ en Labour. (De vriendschappelijke relaties tussen

SPD en PCI, welke in de communistische pers flink worden opgeklemd, zijn de socialisten ook een doorn in het oog.)

De in de eerste helft van de jaren zeventig aarzelend kritische houding ten aanzien van de Europese gemeenschap verviel ook, toen de Italiaanse situatie niet meer als wezenlijk verschillend van de Noordepese werd gezien. De PSI verklaart zich nu voorstander van een open Europese markt, een Europees paspoort en een Europese munt. Maar wel ziet zij in het verenigd Europa 'een bijzondere rol weggelegd voor Italië in het Middellandse Zeegebied, ter vergroting van de veiligheid van en de samenwerking binnen die zo bedreigde regio'.²⁷ Steeds duikt in PSI-publikaties het thema op van 'Italië dat als Europees en mediterrane land tegelijk de relaties tussen Europa en de Arabische wereld, en in het bijzonder die met de Maghreb, wel moet bevorderen en activeren'.²⁸ Geopolitieke, historische en economische factoren geven ruime aanleiding tot de preoccupatie met Noord-Afrika en zij verklaren ook de intensieve Italiaanse bemoeienis met Libanon onder de regering-Craxi, de nadruk die de PSI (die in de jaren zeventig pro-Israël was) momenteel binnen de Socialistische Internationale legt op de erkenning van de PLO en de geregelde bezoeken die de PSI-voorman brengt aan de Noordafrikaanse staatshoofden.

De keuze voor het reformisme en voor het westerse model impliceerde voor de PSI van Craxi tenslotte een onvoorwaardelijke loyaliteit jegens het militaire bondgenootschap. Akkoord met de SPD van Schmidt en in felle onenigheid met de PCI stemde zij in 1979-80 in met de plaatsing van kruisraketten op Italiaanse bodem en de toenmalige socialistische minister van defensie *Lagorio* zag er op toe, dat deze ook zou worden uitgevoerd.²⁹ Ook nu nog spreidt de PSI meer vertrouwen in de NAVO en minder in de nieuwe koers van *Gorbatsjov* ten toon dan de meeste zusterpartijen, zoals blijkt uit de woorden die Craxi eind vorig jaar sprak tot de in Rome bijeengekomen vertegenwoordigers van de socialistische partijen van de NAVO-landen: 'Het lijkt ons goed, nog eens te herhalen dat de veiligheid van het Westen enig en ondeelbaar is. De rol en het belang van het Atlantisch Bondgenootschap zijn onvervangbaar, bij wat voor toekomstige onderhandelingen dan ook'.³⁰

Crisis en Europese verkiezingen

Op 20 mei van dit jaar uitte Craxi in zijn slotrede tot het landelijk congres van zijn partij zware kritiek op de besluiteloosheid van de regering, in het bijzonder waar het de door de PSI nagestreefde grondwetswijzigingen betrof. De DC, waarin *forlani* en *andreotti* zich opmaken om voorgoed af te rekenen met De Mita, steunde haar premier nauwelijks, zodat de 'kamikaze van Avellino' zich genoodzaakt zag om later op die dag aan president *Cossiga* het ontslag van zijn kabinet aan te bieden. In de daarop volgende maand werd – in afwachting van de Europese verkiezingen – geen haast gemaakt met de vorming van een nieuw kabinet, terwijl tussentijdse verkiezingen in Sardinië en in een aantal gemeenteraden fikse winst voor PSI en DC te zien gaven en bijna tien procent verlies voor de

communisten. Het ging hier weliswaar om verkiezingen in Zuid-Italië, waar plaatselijke *dons* en *bosses* het kiesgedrag van hun cliënteel strak controleren, daarin gesteund door de eigenaardigheden van het Italiaanse kiesstelsel, maar toch leek het erop dat de *sorpasso*, het passeren van de PCI door de socialisten, nu echt zou worden gerealiseerd.

Sinds de Europese verkiezingen is dit enthousiasme evenwel danig getemperd. De socialisten behaalden een mager winstje en kwamen daardoor op 14,8 procent. De DC bleef steken op 32,9 procent, een historisch dieptepunt, en de PCI die weliswaar flink verloor in vergelijking tot de vorige euroverkiezingen – toen de partij, als sympathiebetuiging voor de weinige dagen daarvoor overleden Berlinguer, een derde van alle stemmen kreeg –, gaf met 27,6 procent een volkomen onverwacht herstel te zien: niet gepasseerd door de PSI, maar bijna twee keer zo sterk. De redenen voor het tegenvallende resultaat van de socialisten zijn drieërlei. In de eerste plaats heeft de felle campagne van zowel DC als PSI tegen de communisten – die onder meer op schandelijke wijze met de repressie in China werden geassocieerd –, alsook de laetdunkendheid van de (trendgevoelige) pers, vermoedelijk een underdog-effect gecreëerd, waardoor veel PCI-stemmers juist niet de overstap naar de socialisten hebben gemaakt. Een andere tegenvaller betreft de PSDI, welke partij ten dode opgeschreven leek door een reeks ergelijke corruptieschandalen, maar die toch haar kiezersvolk heeft behouden. Partijleider Cariglia heeft Craxi's aanbod om op te gaan in de PSI afgewezen, terwijl een groep vooraanstaande sociaal-democraten die – in ruil voor gewichtige functies – die overstap wel wilden maken, geheel zonder gevolg gebleven zijn. Tenslotte blijkt de door Craxi tot voornaamste thema van de verkiezingscampagne gemaakte drugsbestrijding niet het verwachte effect te hebben gesorteerd. Integendeel, de ironie van de politiek wil juist, dat een protestgroep, de *Lega antiproibizionista*, die zich uitsluitend richtte tegen Craxi's voorstellen, ondanks uiterst geringe aandacht in de media 1,2 procent van de stemmen verwierf en daarmee een afgevaardigde naar Straatsburg kon sturen.

De Italiaanse socialisten zullen dus voorlopig rekening moeten blijven houden met een grotere communistische partij, die onderhand weinig meer verschilt van de Noordegroep sociaal-democraten. Als inderdaad blijkt, dat de *sorpasso* niet mogelijk is, dan zal zij op den duur toch een verbond met de communisten moeten overwegen, wil zij Italië een permanente politieke stagnatie besparen. 'Het verbond met de communisten zal er zeker komen. Ik vraag vooral jonge partijleden om zich daarop voor te bereiden', zei Bettino Craxi half-ironisch na de Europese verkiezingen. Misschien zou hij de termijn toch wat korter moeten stellen.

Noten

1. Giorgio Galli, *Storia del socialismo italiano*, Bari: Laterza 1980, p. 323.
2. Zie voor Saragat en de PSDI mijn 'Signalement' in *Socialisme en Democratie* 1987/3, p. 97-8 en de brief van M. van der Goes van Naters in *ibid.* 1988/10, 317-8.
3. Arduino Agnelli, 'L'eredità di Saragat', *MondOperaio*

1989/4, p. 83.

4. Gecit. in Galli, *Storia*, p. 292-3.
5. Bettino Craxi, *Un'onda lunga. Articoli interviste discorsi gennaio-dicembre 1988*, Milano: SugarCo 1988, p. 285.
6. Tussen april 1979 en mei 1981 vielen zo vijf door christendemocraten geleide kabinetten. De regering van de republikein Spadolini 1981-82 bracht de eerste stabiliteit.
7. Zie Aart Heering, 'De nieuwe koers van de PCI', *Socialisme en Democratie* 1986/6, p. 195-8.
8. *La ricomposizione della sinistra per il ricambio politico*, Roma: Lerici 1989, p. 159.
9. Zie Aart Heering, 'Boecharin, Togliatti en het stalinisme in Italië', *Socialisme en Democratie* 1988/7-8, p. 235-40.
10. Het PCI-congres van maart j.l. heeft het democratisch centralisme officieel verwisseld voor een meer federatieve structuur.
11. *L'Espresso*, 23 januari 1989.
12. *La Repubblica*, 8 februari 1989.
13. *Corriere della Sera*, 1 maart 1989.
14. *La Stampa*, 5 april 1989.
15. Luciano Pellicani, 'Una "casa comune" tutta da costruire', *MondOperaio* 1989/4, p. 2-3.
16. 'Noi del Psi vogliamo Forlani', *Panorama*, 12 februari 1989; Antonio Landolfi, 'La DC di De Mita e quella di Forlani', *MondOperaio* 1989/4, p. 23-5.
17. Een grove statistiek uit 1979 deelt de PSI-leden in de volgende categorieën in: arbeiders 23,3%; boeren 3,6%; kleine zelfstandigen 5%; ambtenaren 15,1%; overigen 22,5%; niet werkenden 30%. Volgens een in 1980 gepubliceerd onderzoek naar de sociale herkomst van de kaderleden was 60% toen afkomstig uit de administratieve sector van overheid en bedrijfsleven en 20% uit die der vrije beroepen. Het ligt in de verwachting dat het aandeel tertiären nog is toegenomen, maar er zijn geen recentere gegevens voor handen. Zie Paolo Ciofi, Franco Ottaviano, *Il PSI di Craxi. Partito e organizzazione dal Midas alle elezioni del 1988*, bijlage bij *Rinascita*, 24 december 1988, p. 85-6.
18. Ciofi, Ottaviano, *PSI di Craxi*, i.h.b. p. 7-10, 61-2.
19. Paolo Franchi, parlementair redacteur van de *Corriere della Sera*, die ik bedank voor zijn hulp bij de voorbereiding van dit stuk.
20. Guido Cerosa, *Craxi, il potere e la stampa*, gecit. door Paolo Guzzanti in *La Repubblica-Mercurio*, 11 maart 1989. De schrijver van het artikel haalt acht dergelijke hagiografieën aan, die de afgelopen twee jaar zijn verschenen.
21. 'La visita di Craxi negli Stati Uniti: un bilancio positivo', *Argomenti Socialisti*, 1988/10, p. 12-5.
22. Zie o.m. Bettino Craxi, *Contro magia, droga e violenza*, Roma: PSI 1988; *Droga, un nemico che si può vincere. Un'inchiesta dell'Avanti!*, *Presentazione Bettino Craxi*, Milano: SugarCo 1989.
23. Binnen de PSI nam alleen Martelli openlijk een wat genuanceerder standpunt in. Twee door mij daarnaar gevraagde leden van het partijbestuur verklaarden het weliswaar persoonlijk niet met Craxi eens te zijn, maar het in dit stadium niet opportuun te achten om hun bedenkingen openbaar te maken.
24. *Il documento della Direzione. L'Italia verso l'Europa*, bijlage bij *Avanti!*, 2/3 april 1989.
25. *Avanti!*, 4 maart 1976.
26. Alberto Bunzoni, 'Il ruolo chiave della SPD nel socialismo europeo', *Argomenti Socialisti* 1988/9, p. 15-9.
27. Margherita Boniver, 'La politica internazionale in Un secolo di socialismo', Roma: PSI [1987].
28. Aldus Craxi tegen koning Hassan van Marokko, *Argomenti Socialisti* 1988/10, p. 10-11.
29. Italo Buono, *Socialismo latino e relazioni internazionali*, Roma: Edizioni Lavoro 1988, p. 26-30.
30. *Argomenti Socialisti* 1988/11-12, p. 22.

NO HOW

Onno Kusters (1962)
*Studeerde Engels en
 algemene
 literatuurwetenschappen;
 publiceerde poëzie, verhalen
 en vertalingen in de
 tijdschriften Spreek en Tzara;
 publiceerde de
 gedichtencyclus
 Eilandvaarder tijdens het
 programma 'De
 Technologische Cultuur' in
 de Balie, Amsterdam:
 november-december 1987
 (binnenkort te verschijnen bij
 Uitgeverij Spreek,
 Amsterdam).*

de holte van de berg
 verzwijgt zich zelf
 aan delen is wat duister onttrokken

dit hangt er stil
 een brokstuk als een doodshoofdvlinder
 terwijl de aarde zich razend
 omdraait in haar kosmisch graf

wij niet begrijpen

het taalt niet
 niet naar enig begrip

zijn en eigen is het

in een stralend foudraal bewegen
 zich de schitterende lijken

zich zingend 'the scars are out tonight'

namen bewegen
 hun leven speelt zich af
 nu het uit de letters
 het lichaam is getreden
 en er met ons vandaan valt

wij weten niet meer
 dan hoe wij heten
 wat wij betekenen
 schuilt in het afgelegene woord
 ertussen de schaal die steeds harder wordt

rest een kreet van herkenning

ik heet maar herinner mij niet

beweeg het

namelijk

Signalementen

Bij het overlijden van de HRWB

Hoewel het heel ingewikkeld kan, is de definitie van welzijn, zo heb ik ooit geleerd, misschien niet zo heel moeilijk. Welzijn is het vermogen om relaties te leggen en deze duurzaam te onderhouden. Nu zijn er natuurlijk relaties in soorten en maten, maar wanneer iemand een redelijke variëteit daarvan in staat is te ontwikkelen en in stand te houden, dan kan men van welzijn spreken. Of die definitie helemaal bevredigend is, laat ik nu in het midden. Zij lijkt mij heel bruikbaar om een aantal relevante factoren tegelijk te onderscheiden.

Om te beginnen het onderscheid tussen psychologische en sociale factoren. Het vermogen om relaties te leggen, is minstens ten dele individueel en psychisch bepaald. De samenleving en zijn instituties kunnen daar niet erg veel aan toe of af doen. Die individuele factor kan ook de betrokkene zelf slechts ten dele beïnvloeden. Hoe dan ook, aan relaties zit een individueel en bijzonder moment, waar de sociale omgeving, laat staan de politiek, buiten blijft of, als men wil, principieel machteloos staat.

Maar er is natuurlijk een groot aantal sociale factoren daarnaast, die het vermogen tot relatie-ontwikkeling zeer sterk kunnen vergemakkelijken of bemoeilijken. In een samenleving waar arbeid centraal staat in de persoonlijke en maatschappelijke ontplooiing, is werkloosheid niet alleen economisch schadelijk maar ook uit het oogpunt van welzijn een ernstig probleem. Een niet goed functionerend stelsel van sociale zekerheid en van publieke voorzieningen isoleert gemakkelijk groepen van mensen. Hun gebrekkige welvaart en toegang tot maatschappelijke participatie bemoeilijkt het leggen van sociale contacten.

Maar, deze algemene sociale invloedsfactoren en het erbij behorende algemene beleid zijn niet steeds afdoende, hoe belangrijk zij ook zijn. Soms immers is er sprake van bijzondere individuele (b.v. handicap) of maatschappelijke (b.v. etniciteit) omstandigheden, die specifieke en groepsgerichte maatregelen en voorzieningen onvermijdelijk maken. Voorzieningen voorts, die alleen gemeenschappelijk – dat wil zeggen, door politiek ingrijpen – tot stand zijn te brengen.

Politiek en welzijn hebben derhalve zeer veel met elkaar te maken: in de *voorwaardelijke* zin. Er is dus ook alle reden om belangrijke politieke vraagstukken te bezien op hun betekenis voor het maatschappelijk welzijn, zij het met oog voor de zowel belangrijke als beperkte mogelijkheid tot beïnvloeding daarvan. Voorts is daar waar problemen zich opeenstapelen in heel wat gevallen met bijzondere zorg heel veel te doen.

Maar, hoe geven wij zulk een welzijnspolitiek vorm? Het merkwaardige is, dat wij dat eigenlijk nog steeds niet erg goed weten. De uit onafhankelijke leden samengestelde *Harmonisatieraad Welzijnsbeleid* (HRWB) mag dan per 1 juni van dit jaar ten grave zijn gedragen, een eenduidige conceptie er over is er nog altijd niet. Dat mag niet primair aan de HRWB worden verweten, ook niet hoewel hij bij tijd en wijlen in de twaalf jaar van zijn bestaan van gedachten is veranderd.

Twee problemen

In feite kan er van twee genres problemen tegelijk worden gesproken. De eerste vraag is: wat valt er nu meer nauwkeurig onder welzijnsbeleid? Gegeven de hiervoor ontwikkelde definitie in termen van relatievorming valt er bijna alles onder, of liever: elk politiek handelen of verzuimen heeft een welzijnsaspect. Toen in de jaren zestig en zeventig welzijnsvraagstukken hoog op de politieke agenda stonden (de welvaartsvragen leken immers 'opgelost'), was er dan ook de sterke neiging veel beleid onder de welzijnsnoemer te brengen en bovendien al die vele welzijns-elementen in het beleid planmatig met elkaar te verbinden en te harmoniseren. In zuiver intellectuele zin waren en zijn daar goede argumenten voor te geven. Alleen: dat werkte niet. De politieke en ambtelijke besluitvorming maar ook de sociale beïnvloeding daarvan zijn sinds jaar en dag sectoraal georganiseerd en zo'n stelsel laat zich niet gemakkelijk afbreken. Afgezien van deze taaië machtsverhoudingen zijn er op diverse terreinen van maatschappelijke en politieke activiteit, zoals onderwijs, gezondheidszorg en arbeidsvoorziening, eigen normen en tradities die niet zomaar zijn te veranderen. Kort gezegd, er is niet alleen sprake van 'verkokering', maar ook van 'differentiatie': beide hebben naast bezwaren ook eigen kwaliteiten.

Trouwens, het is, zacht gezegd, niet echt erg overtuigend om, zoals in 1977, een Kaderwet Specifiek Welzijn aan parlement en samenleving voor te leggen, die de definitie van waar het in de wet allemaal om gaat, belooft te regelen in een algemene maatregel van bestuur. Zoiets kan en moet je met chemische afvalstoffen doen, maar met welzijnsactiviteiten kan dat niet.

Tenslotte, voorzover allerlei maatregelen het welzijn bevorderen of schaden, zijn waarschijnlijk de centrale staatsorganen niet de eerst aangewezen om verbanden op te sporen en integratie tot stand te brengen. Het lokale bestuur moet daartoe beter in staat worden geacht, maar het is dat ook alleen, indien het die verbanden zelf en vrijelijk kan aanbrengen en niet in een centrale planstructuur wordt gewrongen, zoals de KSW wilde.

Twaalf jaar na de indiening van de Kaderwet (die nooit het Staatsblad heeft gehaald) weten wij dat intussen allemaal wel. Integratie van welzijnspolitiek is maar beperkt mogelijk en kan beter per probleem en per thema worden aangepakt. Dat is al lastig genoeg. Zo lastig blijktbaar, dat minister *Brinkmans* eigen Welzijnswet alleen dat omvat wat ooit, bij betrekkelijk politiek toeval, op 'zijn' departement is beland, in

feite het groepsgebonden beleid. Algemene bepalingen — zoals in het milieubeheer — zijn er nooit gekomen en zelfs het verschaffen van systematisch inzicht via zogenaamde BIW's (begrotingstoelichting interdepartementaal welzijnsbeleid) kan er sedert 1987 niet meer vanaf. Zo wordt het wel erg mager. De centrale staatsorganen mogen hun pretenties terecht hebben verminderd, voor de burger bestaan er praktische samenhangen, die hij of zij graag in het overheidsoptreden terugziet. Je zal maar gehandicapt wezen en afhankelijk van WAO, AAW, WSW, Verstrekkingswet maatschappelijke dienstverlening, bijzondere arbeidsbemiddeling en bijzondere regelingen op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, wonen, verkeer, en recreatie; van zes departementen tegelijk dus. Het is goed om hier vast te stellen, dat de Harmonisatieraad zowel de wat erg hoge pretenties eerst, als de al te verregaande verarming sedert de jaren tachtig tijdig heeft voorzien en bekritiseerd. In de korte geschiedenis van zijn bestaan, beschreven door ex-raadslid *Mariëtte van Wieringen*,¹ wordt dat zonder opsmuk maar met gepast zelfvertrouwen vastgesteld.

Intussen heeft zich een tweede probleem in het welzijnsbeleid aangediend, dat naar zijn aard meer een politiek-ideologisch vraagstuk is. De HRWB heeft zich daar enigszins vandaan gehouden, gegeven zijn politiek gemengde samenstelling? Of beter: hij heeft in een van zijn publikaties, in 1986, geprobeerd zelf een politieke doctrine te ontwikkelen.² Dat is mooi, maar de vraag is of een adviesraad daartoe dient. Zover ik weet, is dat de HRWB ook niet in dank afgenomen en waarschijnlijk terecht.

Het gaat om de vraag, waartoe de ontwikkeling van voorzieningen door de staat en de lagere bestuursorganen dient. De verleiding is groot hier doctrines als 'zorgzame samenleving' (CDA) en 'houdbare verzorgingsstaat' (PvdA) eenvoudig tegenover elkaar te stellen. Brinkman, minister van WVC op zijn laatste benen, is steeds helder genoeg geweest. Bij de 'begrafenis' van de HRWB op 29 mei zei hij: *'Welzijnsbeleid gaat om de zwakken in de samenleving. (...) We zullen ons daarbij moeten richten op degenen die zorg en aandacht behoeven uit de kring van b.v. ouderen, gehandicapten, jeugdigen, vluchtelingen, minderheden, uitkeringsgerechtigden en oorlogsslachtoffers.'*³ Met andere woorden, wie zichzelf kan redden (na deze opsomming blijft er trouwens niet heel veel meer over) die krijgt niks; die mag alleen betalen. Spaart hem ten slotte alle mogelijke overlast.

Daartegenover staat de sociaal-democratische opvatting (op 29 mei verwoord door *Wim Meijer*) dat welzijnsbeleid weliswaar niet zonder groepsgerichte maatregelen kan, maar dat het in hoge mate gebaseerd dient te zijn op universele waarborgen in de zin van werkgelegenheid, sociale zekerheid en voor eenieder geldende publieke voorzieningen.

Toch is het allemaal iets minder eenvoudig. De 'zorgzame' of 'verantwoordelijke' samenleving à la Brinkman is ook in het CDA verre van gemeengoed, daargelaten dat ik er niet zo zeker van ben of niet aardig wat sociaal-democraten sympathiseren met deze concen-

tratie op de 'zwakken'.

Wim Meijer citeert in zijn knappe en hechte betoog de minister-president zelf die tijdens een eerder HRWB-symposium iets gans anders zei: *'Waar gaat het eigenlijk om bij welzijn. Ik denk dat het gaat om de voortdurende behoefte aan integratie. Het voorkomen dat mensen van de weg vallen of er zelf niet op kunnen komen en het voorkomen dat bepaalde aspecten die wij aanduiden als kwaliteit van de samenleving niet aan hun trekken komen.'* Dat komt sterk overeen met wat Meijer zelf omschreef als solidariteit: *'een geactualiseerde vorm van wederkerigheid op basis van rechten en plichten.'*

Waar het om gaat is: dient overheidsbeleid — welzijnsbeleid in het bijzonder — primair te worden omschreven als een vorm van veredelde 'staatsarmenzorg' (Brinkman) of juist in termen van 'sociale grondrechten' (Meijer, maar ook *Lubbers*)? Ook daar zijn wij nog niet uit en het is ook niet waar, dat zich daar CDA en PvdA zonder meer van elkaar onderscheiden.

Er blijft behoefte aan een onafhankelijk forum waarin plaats en karakter van welzijnspolitiek in overweging en debat wordt gehouden en waar van ervaring kan worden geleerd. Er moet, in de bewoordingen van de HRWB zelf, blijvend worden 'dwars gekeken'. Voortaan zal dat gebeuren in een vaste welzijnscommissie in de WRR en op zichzelf is dat een oplossing die enig politiek en maatschappelijk krediet verdient. Maar als nu iedere rouwende bij het graf van de HRWB zijn belang en prestaties zo stond te roemen — de minister van WVC voorop — waarom moest de raad dan zo nodig verdwijnen? (*JvdB*)

Noten

1. Mariëtte van Wieringen, *De Harmonisatieraad en het welzijnsbeleid, 1977-1989*, Den Haag (HRWB) 1989, aan wier heldere overzicht van activiteiten ik in dit stuk het een en ander heb ontleend; in het bijzonder het voorbeeld van gehandicaptenfaciliteiten (blz. 26).
2. Th. Koot en N. Stegerhoek, *Zorgzame samenleving tussen recht en ruil*, Den Haag (HRWB, serie 'Dwarskijken', nr. 10) 1986. Overigens een voortreffelijk werkstuk uit het oogpunt van analyse en conceptualisering.
3. De redevoeringen van minister L.C. Brinkman, W. Meijer en W. Albeda, tijdens de opheffingsbijeenkomst van de HRWB op 29 mei 1989 gehouden, zijn opgenomen in de *Nederlandse Staatscourant*, 1989, 102, 30 mei 1989, blz. 4-7.

Klassieken

Elke zichzelf respecterende sociaal-democratische partij is tegenwoordig wel bezig met de vernieuwing van haar programma, waarbij traditionele standpunten op hun houdbaarheid worden bezien. Een geschikt moment om opruiming te houden onder de geschriften van oude sociaal-democratische auteurs, en ze nog

eens door te bladeren – alvorens ze door de geopende luiken naar buiten te werpen. Of is er, bij nader inzien, toch een reden om ze onder handbereik te houden?

Vanaf dit nummer zal de komende tijd in elke aflevering van *SenD* een boek worden besproken dat, althans voor Nederlandse sociaal-democraten, 'klassiek' mag worden genoemd. Dat betekent in de eerste plaats dat Vorrink, Drees, Van den Tempel, Boekman en al die anderen voor het voetlicht treden, maar sluit aandacht voor buitenlandse 'klassieken' bepaald niet uit. We beginnen met W.H. Vlieg's beroemde geschiedschrijving van de vroege arbeidersbeweging in Nederland.

Een veteraan over de 'oude beweging'

De *dageraad der volksbevrijding* is een omvangrijke geschiedschrijving – eigenlijk: de geschiedschrijving – van de socialistische beweging in Nederland in de jaren 1878-1894. De schrijver is W.H. Vliegen (1862-1947), een van de 'twaalf apostelen' van de SDAP, en tot op hoge leeftijd in deze partij actief op tal van posten.¹ Het boek verscheen oorspronkelijk in de jaren 1902-1905 in 52 afleveringen. Je kon erop tekenen en betaalde per aflevering van 16 bladzijden 12½ cent. Dat was niet weinig voor een arbeidersgezin. Een brochure van die omvang kostte 3 cent. Een partijgenoot schreef echter: 'Het is goed en noodig dat de arbeiders leeren ook wat hun lektuur betreft niet langer met een minderwaardig uiterlijk genoegen te nemen, maar het goede en schoone te willen, ook in de verschijning.' Dat sloeg in het bijzonder op de 58 'mooi-uitgevoerde fotografieën' van mannen (vrouwen ontbreken) die in de loop van het verhaal een rol van betekenis spelen. Nog altijd behoren die foto's tot de elementen die het boek aantrekkelijk maken.

Niet alleen het verzorgde uiterlijk maakte dat de *Dageraad* klassiek werd. Auteur en onderwerp waren elkaar waard. Dat werd meteen ook buiten de SDAP-gelederen gesignaleerd. Al na de eerste aflevering schreef het *Sociaal Weekblad* 'dat de zaak in goede handen is'. Het *Algemeen Handelsblad* dacht er ook zo over: 'De schrijver vertelt eenvoudig en duidelijk, van sociaal-democratisch standpunt natuurlijk, maar kalm en eerlijk.' En P.L. Tak oordeelde: 'Niet velen zijn er thans, die tot dezen arbeid zoozeer zijn gerechtigd als W.H. Vliegen.'

Tak had gelijk. Weliswaar was Vliegen van de oprichters en voormannen der SDAP strikt genomen niet de man met de oudste papieren; iemand als Van Kol was al in de tijd van de Eerste Internationale van de partij. Maar Vliegen was toch ook al vanaf 1883 lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) geweest; hij kende de twee grootste afdelingen, Amsterdam en Den Haag, van binnenuit, had op de partijdrukkerij gewerkt, was lid van de Centrale Raad geweest en in verschillende delen van het land als spreker opgetreden, had partijkranten geredigeerd en in het zuiden zware pioniersarbeid verricht, en stond in alle opzichten – behalve dan wat sociale afkomst betreft – veel dichter bij de SDB-voorman Domela Nieuwenhuis, dan figuren als Troelstra en Van der Goes. Hier was

kortom iemand aan het woord die zijn onderwerp van binnenuit kende. En die schrijven kon! Een autodidact, die met dit werkstuk geen wetenschappelijke pretenties had, maar veel respect afdwong.

Een van de eigenaardigheden van zijn *Dageraad* is het tijdstip waarop hij dit werk schreef. Toen de eerste afleveringen verschenen was hij nog geen veertig – en toch al veteraan, zijn boek presenterend als remedie tegen de 'bijna verbazingwekkende onwetendheid' van de jongeren, die er naar hij hoopte veel lering van zouden trekken. De grootste helft van zijn leven en zijn politieke loopbaan lagen nog vóór hem – en toch nu al deze terugblik, die bij alle partijdigheid zo verrassend genuanceerd en wijs is.

Vliegen was partijman. Zijn *Dageraad* heeft er veel toe bijgedragen dat de oprichting van de SDAP de geschiedenis in ging als uitkomst van een dappere strijd van een Gideonsbende tegen een chaotisch, utopistisch, onvruchtbaar anarchisme. Daar valt heel wat op af te dingen.² Overigens treedt dit polemische karakter van het boek vooral in het tweede deel naar voren – waar de scheuring nadert. Aan het slot erkent Vliegen dit; hij verklaart het *streven* naar een zakelijke, objectieve behandeling te hebben volgehouden – en ik zie geen reden daaraan te twijfelen – maar beseft dat zijn verhaal sterk wordt gekleurd door zijn eigen oordeel. En dat was het oordeel van een direct betrokkene; een oordeel dat bovendien tussen 1902 en 1905 aanzienlijk negatiever werd, niet in de laatste plaats (ook dat erkent Vliegen) door de traumatische ervaringen van 1903, het jaar van de spoorwegstakingen.

Intussen levert het boek zelf de bouwstenen voor een veel genuanceerder beeld. Het utopisme, de verwachting van een revolutie op korte termijn maakten ongetwijfeld deel uit van de atmosfeer in de 'oude beweging'. Maar om te beginnen wijst ook Vliegen erop dat die revolutie-verwachting in de gegeven omstandigheden niet zó belachelijk was. En bovendien laat hij zien dat er naast dit begrijpelijke, hoopvolle ongeduld ook veel werkelijkheidszin was; dat er voor zeer concrete hervormingen, voor lotsverbetering geageerd werd, waarbij samenwerking met andere groeperingen mogelijk bleek.

Ook waar Vliegen personen portretteert die in de beweging langere of kortere tijd op de voorgrond traden – zoals H. Gerhard, Domela Nieuwenhuis, Fortuyn, Croll, Van Raaij – doet hij dat in de regel evenwichtig. Hij geeft hun het volle pond, citeert bewonderend welgekozen fragmenten uit redevoeringen en brochures, weet duidelijk te maken waarom de betrokkene zijn inspirerende rol kon vervullen. Sommige figuren uit het 'vijandelijke' kamp, zoals de liberale werkman-afgevaardigde in de Tweede Kamer B.H. Heldt, de links-liberaal Goeman Borgesius, de antirevolutionair Keuchenius, komen er trouwens evenmin slecht af. Tegenover de arbeidende klasse mochten dan volgens het program van Gotha 'alle andere klassen slechts ééne reactionnaire massa vormen', Vliegen onderkende dat de werkelijkheid minder zwart-wit was.

Bij alle inzet, goede bedoelingen en te prijzen initiatieven ontbrak in de SDB een vaste lijn. Als iets in Vliegengens kritiek hout snijdt, is het dat. Wel of niet doorgaan met de actie voor algemeen kiesrecht; wel of niet vakverenigingen oprichten en zo ja, socialistische of neutrale; wel of niet coöperaties stichten, coalities vormen met niet-socialistische, vooruitstrevende groeperingen — op al die punten voer de SDB een zwakke koers. Een vriendelijker formulering, maar niet minder waar, luidt: over al die punten werd nagedacht en gediscussieerd, maar een duidelijk standpunt dat werd gedragen door een overtuigende meerderheid en waarmee de organisatie een aantal jaren vooruit kon, was nog niet uitgekristalliseerd.

De SDB was nog geen moderne politieke partij. De *Dageraad* maakt duidelijk hoeveel van de activiteit van de Nederlandse socialistische partijen in die dagen in feite gericht was op de strijd om het bestaansrecht. Wat voor latere generaties sociaal-democraten vanzelf sprak — het recht om te colporteren, te vergaderen, optochten te houden, openlijk lid te kunnen zijn van een partij of vakbond — dat alles moest worden veroverd. En dat vergde moed. De strijd om het kiesrecht, de eerste min of meer georganiseerde stakingen, de vanaf 1890 jaarlijks op touw gezette 1 mei-beweging — dat alles was, minstens voor een belangrijk deel, strijd om erkenning van het recht er te mogen zijn: als kiezer, als vakvereniging, als betoger.

De *Dageraad* wil geen uiteenzetting van beginselen zijn, geen betoog. Het is een geschiedverhaal, doorspekt met documenten en persoonlijke herinneringen. Maar het is toch ook een scholingsboek. De auteur wil zijn lezers iets leren en laat geen gelegenheid daartoe onbenut. Vaak doet hij dat impliciet of terloops; soms wordt de moraal onze hoofden ingehamerd. Zoals in het zevende hoofdstuk van zijn eerste deel, waar hij het eerste program van de SDB afdruckt en ons uitlegt wat eraan mankeert; waarom het 'totaal on-marxistisch' is. Vooral waar het erom gaat het 'utopisme' en 'anarchisme' van de oude beweging ongunstig te laten afsteken tegen het wetenschappelijke, constructieve karakter van de SDAP, wordt de toon didactisch, om niet te zeggen propagandistisch. Tot in de persoonsbeschrijvingen toe: want met menig 'anarchist' blijkt het slecht af te lopen. Maar zoals gezegd, de goede verstaander vindt elders in het boek voldoende aanknopingspunten voor een evenwichtiger beschouwing. Wanneer Vliegen bijvoorbeeld de 'bovenmatig overdreven, domme persoonsvereering' bij de terugkeer van Domela Nieuwenhuis uit de gevangenis kritiseert, last hij onmiddellijk enkele alinea's in om ons duidelijk te maken hoe begrijpelijk dit verschijnsel in de gegeven omstandigheden was (I, 327).

Hij slaagt daarin temeer omdat hij zich niet beperkt tot geschiedschrijving van *organisaties*. Hij schrijft de geschiedenis van een *beweging*, haar verwachtingen, haar glorie-dagen en teleurstellingen. Hij volgt niet alleen de ontwikkeling van de SDB op de voet, maar geeft ook gebeurtenissen als het 'palingoproer', stakingen, vakverenigingen, het optreden van de radicalen, internationale ontwikkelingen enz. een plaats in

zijn verhaal. Door deze benadering en niet in de laatste plaats door zijn portretten schept hij een tijdsbeeld dat overtuigt.

Niet alleen als bron van gegevens, ook om zijn kijk op ontwikkelingen en personen zal Vliegengens boek gelezen blijven worden. Toen ik het rond 1970 voor het eerst las gaf het een eigenaardige sensatie — en bij herlezing was dat weer zo: dit werk uit de jaren 1902-1905 lijkt in toon en atmosfeer dichterbij dan veel wat later over hetzelfde onderwerp geschreven is. Het is het verhaal van een ooggetuige, een deelnemer, die zichzelf niet wegmoffelt, maar zich evenmin op de voorgrond dringt; die afstand weet te nemen, maar zijn eigen verleden niet verloochent. Vliegengens vooruitgangsoptimisme, sprekend uit titels als *De dageraad der volksbevrijding* en *Die onze kracht ontwakende deed*,³ moge gedateerd lijken; verontwaardiging over misstanden en de drang daar iets aan te doen zullen echter nooit gedateerd zijn. En bij dat alles beschikte hij over een flinke portie nuchterheid. Misschien schuilt hier de actuele betekenis van een werk als dit. Zowel de bevolgenheid als de praktische zin vormt een onmisbaar bestanddeel van de sociaal-democratische traditie. Het gaat niet aan de ene tegen de andere uit te spelen.

Jos Perry, historicus.

Noten

1. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding, Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland*. Amsterdam 1905, 2 dln. Een herdruk (zonder essentiële wijzigingen) verscheen in 1921-1922. Over Vliegen, zie: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1 (A.A. de Jonge); *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 1 (A.F. Mellink), en *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980 (A.F. Mellink). Voorts: G. Harmsen, 'De vroegste geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging (1875-1905)', in: M. Campfens e.a., *Op een beteren weg*. Amsterdam 1985, p. 14-38.
2. J. Perry, 'Van Groningen naar Zwolle — de wording van de SDAP', in: *Socialisme en Democratie* 41 (1984), p. 321-327.
3. Onder deze titel publiceerde Vliegen in de jaren 1924-26 en 1938 een driedelige geschiedenis van de SDAP in de jaren 1894-1919, als vervolg op *De dageraad der volksbevrijding*.

Boeken

Het laatste fluitsignaal dat nooit komt

Frank van Beuningen bespreekt:

Strobe Talbott, *The Master of the Game – Paul Nitze and the Nuclear Peace*, New York, Alfred A. Knopf, 1988.

Wanneer na een nacht onderhandelen tijdens de topontmoeting tussen de Amerikaanse president *Reagan* en Sovjet-leider *Gorbatsjov* in oktober 1986 in Reykjavik overeenstemming over een aanzienlijke reductie van de kernwapenarsenalen niet mogelijk blijkt, verzucht een uitgeputte *Paul Nitze*: 'We tried, we tried. By God, we tried. And we almost did'. Als leider van de Amerikaanse onderhandelingsdelegatie heeft hij er alles aan gedaan om succes te boeken. Het moet een hard gelag geweest zijn dat Reagans droom van een onkwetsbaar Amerika in de vorm van het Strategisch Defensie Initiatief (SDI) een succesvolle afronding van de besprekingen in de weg stond.

Zelfs op het moment suprême van zijn carrière is het Paul Nitze niet gegund de zoete smaak van het succes te proeven. Hij is dan ook bepaald geen zondagskind (als deze uitdrukking al toepasselijk is voor iemand van boven de tachtig). Zijn loopbaan bij de Amerikaanse overheid, zoals beschreven in het laatste boek van Strobe Talbott *Master of the Game – Paul Nitze and the Nuclear Peace*, kenmerkt zich door bureaucratische knokpartijen, politieke tegenwerking (voor talloze benoemingen op hoge posten wordt Paul Nitze gepasseerd), hard werken en een gigantisch uithoudingsvermogen van de persoon in kwestie. Zijn grootste mislukking vindt plaats in het licht van de publicitaire schijnwerpers: de tussen Nitze en *Kvitsinsky* gemaakte afspraken over vermindering van de middellange-afstandkernwapens in Europa, bekend geworden als het boswandelingakkoord, worden door de regeringen van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie verworpen.

De belangrijke bijdragen die Paul Nitze levert aan het Amerikaanse buitenlands beleid zijn bij het grote publiek veel minder bekend. Zo is hij de belangrijkste auteur van NSC-68, een overheidsdocument uit 1950 dat jarenlang als leidraad zou fungeren voor de politieke opstelling van de Amerikaanse regering ten opzichte van de Sovjet-Unie. Ook de bijdrage van Paul Nitze aan het ABM-verdrag, een verdrag waarin de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie overeenkwamen geen anti-raket raketten te ontwikkelen, was essentieel. 'And we almost did'. In de nachtelijke besprekingen in Reykjavik bleek de basis te zijn gelegd voor een akkoord over de middellange-afstandkernwapens in Europa (het INF-akkoord uit 1987), voor voortgaande besprekingen over de strategische kernwapens

van de supermachten (de START-onderhandelingen) en de besprekingen over de duur en interpretatie van het ABM-verdrag. Toch geen geringe prestatie, te meer daar Paul Nitze eerder tegenwerking dan steun ondervond van zijn delegatieleden tijdens de besprekingen in Reykjavik. Hij deed namelijk aan de Russische delegatie voorstellen waarover onderhandeld kon worden, en bereidheid tot onderhandelen was zo'n beetje de slechtste eigenschap die een onderhandelaar in het tijdperk-Reagan kon hebben.

Bureaucratisch-politieke strijd

Staat in het eerste deel van Talbotts boek de persoon en carrière van Paul Nitze centraal, het tweede deel is in zijn geheel gewijd aan de tweede termijn van de regering-Reagan. Hier gaat Talbott uitgebreid in op de in het overheidsapparaat levende denkbeelden over de START-onderhandelingen en SDI. (Opmerkelijk is dat de INF-onderhandelingen slechts mondjesmaat aan bod komen.) Zo levert het boek veel meer dan de titel doet vermoeden. Pagina's lang is Paul Nitze in geen velden of wegen te bekennen. Wel figureren andere belangrijke overheidsfunctionarissen als minister van Buitenlandse Zaken *Schultz*, minister van Defensie *Weinberger*, onderminister van Defensie *Perle*, de verschillende veiligheidsadviseurs die Reagan versleten heeft (met name *McFarlane*) en talloze anderen. Talbott geeft een zeer uitgebreide schets van de bureaucratische en politieke strijd die ten aanzien van beide bovengenoemde onderwerpen in Washington heeft gewoed. De kennis van de auteur van de bureaucratisch-politieke gebeurtenissen in Washington is de kracht van het boek. De auteur is goed ingevoerd, hij gebruikt veel anecdoten en geeft soms zelfs besprekingen letterlijk weer. Tegelijk verleent deze gerichtheid op het politieke circuit in Washington aan het boek een tweeslachtig karakter. Waar gaat het nu over? Over Paul Nitze? Of over de wijze waarop in de tweede termijn van de regering-Reagan standpunten op het terrein van vrede en veiligheid tot ontwikkeling kwamen? Beide thema's overlappen slechts gedeeltelijk. Het eerste deel van Talbotts boek is een politieke biografie, het tweede deel een gevalstudie van bureaucratische politiek. Het boek hinkt op twee gedachten en een meer zorgvuldige thematische ordening van de stof had niet misstaan.

Waarmee niet gezegd is dat de weergave van de bureaucratisch-politieke strijd niet informatief is. Integendeel. Zo is Talbotts behandeling van SDI zeker instructief. Hij onderscheidt drie posities: 1) geloof in de droom van een onkwetsbaar Amerika (Reagan); 2) het consequent vasthouden aan het ononderhandelbare karakter van SDI (op basis van 1) om de wapenbeheersingsbesprekingen met de Sovjet-Unie te blokkeren (*Weinberger*, *Perle*); 3) het gebruik van SDI als onderhandelingsstroef (*McFarlane*, *Nitze*). Positie 3 was in de regering Reagan taboe; Talbott spreekt dan ook van de verborgen agenda van Nitze c.s. Het optreden van de beleidsvoerders die positie 2 innamen, verklaart waarom de onrealistische droom van de Amerikaanse president zo'n buiten-proportionele politieke betekenis kon krijgen.

Het aardige van bureaucratische politiek is nu dat geen beslissing waar een actor het niet mee eens is ooit vaststaat. Steeds probeert men door het uitvoeren van manoeuvres (het sluiten van coalities, het commiteren van de president aan het eigen standpunt, het manipuleren van informatie, het vertragen van de besluitvorming) de eigen positie de overhand te laten krijgen. Ook al lijkt na een bespreking of een vergadering een besluit vast te liggen, de strijd gaat door. Het laatste fluitsignaal weerklinkt nooit. Wie Talbotts boek gelezen heeft zal Nederlandse politici die, terugkerend uit de Verenigde Staten, beweren het nationale Amerikaanse standpunt te kennen, voortaan wantrouwend tegemoet treden.

Wapenbeheersingsbesprekingen

Ook instructief in dit boek van Talbott is het beeld dat ontstaat van wapenbeheersingsbesprekingen. Ten eerste blijkt klip en klaar dat onderhandelingsdelegaties hun nationale belang behartigen (als men het daarover tenminste eens kan worden). Slechts binnen die beperking is de politieke bereidheid aanwezig onderhandelingen te voeren en uitkomsten van onderhandelingen te aanvaarden. Enigszins overdreven uitgedrukt: het voeren van wapenbeheersingsonderhandelingen is het uitlechten van politieke conflicten met andere dan gewelddadige middelen. Politici, ook PvdA-politici, zijn nog al eens geneigd onderhandelingen aan het publiek te presenteren als een panacee voor alle internationale politieke kwalen. Het oproepen tot onderhandelingen wordt daarbij gelijk gesteld aan het presenteren van een oplossing. Echter, staten zullen alleen dan deelnemen aan onderhandelingen wanneer ze dat in hun belang achten. Dit is het probleem waar de Westduitse bondskanselier Kohl zich voor gesteld ziet, met zijn oproep aan de Verenigde Staten de korte dracht kernwapens in Europa onderwerp te maken van besprekingen met de Sovjet-Unie. Overigens, en ook daarvoor geeft het boek van Talbott aanwijzingen, het in dit verband veel door politici gehanteerde motto 'praten is beter dan vechten', is niet altijd een toereikende vuistregel van verstandige politiek: ook wapenbeheersingsbesprekingen kunnen een bron van politieke spanningen zijn (SDI), en in die situatie is niet praten beter dan wel praten.

Ten tweede is de complexiteit van de wapenbeheersingsbesprekingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie bijzonder groot. Aan deze besprekingen liggen tal van politieke en nucleaire strategische overwegingen ten grondslag, onderhandelingen over nucleaire wapens kennen een eigen vaktaal met talloze afkortingen en bovendien is het aantal te regelen zaken groot. (Zo telt de voorlopig overeengekomen START-verdragstekst driehonderd pagina's met ongeveer twintig artikelen en vier appendici waarin de gebruikte begrippen zijn gedefinieerd, procedures voor vernietiging van de wapensystemen vastgesteld, de verificatie van het verdrag wordt geregeld en gegevens worden uitgewisseld.) Het boek van Talbott is alleen toegankelijk voor personen die zich wensen te verdiepen in vraagstukken van vrede en veiligheid. Gezien het publieke belang dat gemoeid is met dit

soort besprekingen, is de relatieve ontoegankelijkheid van de materie te betreuren. Het zou te simpel zijn deze complexiteit alleen te verklaren vanuit de toegenomen ingewikkeldheid van wapensystemen van geïndustrialiseerde naties. Waarschijnlijk speelt ook een rol dat voor correcties van de interpretatie van tussen de supermachten overeengekomen verdragsteksten, het ultieme middel van buitenlands beleid — gebruik van wapengeweld — ontbreekt. Daarom moet van tevoren de kans dat de onderhandelingspartner op slinkse wijze op basis van de verdragstekst een voordeel weet te behalen (iets waar beiden op uit zijn), zo goed als mogelijk worden uitgesloten. Na het afsluiten van het verdrag staat immers 'slechts' (opnieuw) de diplomatie ter beschikking om een dergelijk voordeel van de politieke opponent teniet te doen.

Na *Endgame* uit 1979 over de SALT II-onderhandelingen en *Deadly Gambits* uit 1984 over de INF-onderhandelingen, heeft Strobe Talbott met *Master of the Game* — Paul Nitze and the Nuclear Peace opnieuw een informatief boek gepubliceerd. Het geeft een goed overzicht van de carrière van Paul Nitze en biedt inzicht in de actuele politieke gebeurtenissen rond SDI, het ABM-verdrag en de START-onderhandelingen. De 'Master of the Game' uit de titel is Paul Nitze, een op het eerste gezicht zeer lovende typering. Pas na lezing van Talbotts boek blijkt dat, naast Nitzes kwaliteiten als onderhandelaar, zijn politiek opportunisme, zijn gedraai en soms regelrechte leugens over zijn politieke verleden, en zijn uithoudingsvermogen tot het bureaucratisch-politieke spel behoren. Ook die eigenschappen hebben Paul Nitze in staat gesteld om iedere Amerikaanse regering na de Tweede Wereldoorlog, met uitzondering van die van Carter, in een of andere functie ten dienste te staan.

Frank van Beuningen is lid van de Commissie buitenland van het PvdA-gewest Rotterdam en als tijdelijk medewerker verbonden aan het secretariaat van de Adviesraad Vrede en Veiligheid.

Niet voor eigen parochie

Bart van Heerikhuizen bespreekt: Marnix Krop e.a. (red.), *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Arbeiderspers en Wiardi Beckman Stichting, 1987.

Er zijn opwinderder genre's denkbaar dan dat van het jaarboek: de kronieken, verslagen, jaaroverzichten en necrologieën, die men doorgaans in zulke publikaties aantreft, kunnen van documentaire waarde zijn, maar erg onderhoudende lectuur vormen ze zelden. De *Jaarboeken voor het democratisch socialisme* pasten van meet af aan niet in deze saaie traditie. Steeds ging het om bundels met interessante artikelen rond enkele thema's, gevarieerd van samenstelling, veelal hoog van niveau en bestemd voor een breed publiek. Dat geldt ook nu weer voor het achtste jaarboek in deze reeks, al is de omvang intussen wel sterk teruggelopen. Telde het eerste jaarboek nog 364 pagina's en elf arti-

kelen, dit boek bevat vijf stukken op 176 pagina's, een halvering dus.

Ook het taalgebruik is achteruit gegaan. Enkele artikelen in dit boek zijn in een zo onappetijtelijke scriptiestijl geschreven dat je je afvraagt hoe redacteurs als *Martin Ros* en *Bart Tromp* – in hun eigen werk knappe stilisten – deze artikelen konden laten paseren, kennelijk zonder ze redactioneel nog even flink onder handen te nemen. Vooral de bijdrage van *Wansink* is soms moeilijk te volgen, niet alleen door de saaïheid, maar ook omdat hij er in dit betoog over de orderingsgedachte ongeveer *alles* bij haalt: de publieksrechtelijke bedrijfsorganisaties, de plan-gedachte, het overleg in de SER, het idee om de uitvoering van de sociale zekerheid in handen te leggen van de vakbeweging, de rol van de Stichting van de Arbeid, het corporatisme. Inderdaad, het heeft allemaal wel iets met ordening te maken, maar tot ordening van het stuk leidt het niet.

De Schoolmotie

Het langste en meest gedegen artikel is van *Pieter Korver* en behandelt de befaamde schoolmotie, aangenomen op het SDAP-congres in Groningen in 1902. In die tijd woedde in de partij een heftige discussie over de vraag of het bijzonder lager onderwijs financieel gelijkgesteld moest worden aan het openbaar lager onderwijs. Al spoedig was de inzet van het debat: moeten socialistische er niet eigenlijk naar streven dat het neutrale lager onderwijs voor *alle* kinderen verplicht wordt gesteld? *Henriëtte Roland Holst* bij voorbeeld meende dat christelijk lager onderwijs heel slecht was voor kinderen en vooral voor arbeiderskinderen, omdat hierdoor hun klassebewijstzijn werd vervalst. Ze vond dan ook dat het beginsel van de klassenstrijd diende te prevaleren boven het principe dat ouders zelf mogen uitmaken welk soort onderwijs hun kind zal genieten. Ze had nogal wat medestanders in de *Nieuwe Tijd*-groep, maar *Troelstra* vond haar standpunt zeer verwerpelijk en hij legde duidelijk uit waarom: 'Wij, die de vrijheid van drukpers, van vereniging, van vergadering eisen – die het meest te lijden hebben van het gebruik der staatsmacht tegen de vrije verspreiding onzer denkbeelden – die onze sterkste wapenen tegen de heersende klasse aan die onderdrukking, aan die rechtsverkrachting ontnemen – wij zullen hetzelfde systeem op onze tegenstanders, op andersdenkende arbeiders nog wel toepassen! En dat waarom? Omdat wij hun geestelijke wapenen vreten!!'

Juist omdat er later, naar aanleiding van *Troelstra's* zogenaamde revolutie-poging, wel eens twijfel is uitgesproken over zijn democratische gezindheid, is het boeiend om te lezen hoe ondubbeltzinnig hij al in 1901 was: 'De idee der verdraagzaamheid is een van die vruchten der burgerlijke ontwikkeling, waarop wij sociaal-democraten als een kostbare erfenis der historie, voor ons zelve, in de strijd voor onze idealen, aanspraak maken, maar die wij dan ook jegens anderen moeten handhaven en verder (...) ontwikkelen.' Het is niet verrassend dat zij die *Troelstra* hier op aanvielen – *Gorter*, *Ceton* en *Roland Holst* – in 1909 de SDP, de voorloper van de CPN, zouden oprichten.

Ook daarom is dit stuk intrigerend: de breuklijn tussen sociaal-democraten en communisten is in ons land al rond de eeuwwisseling duidelijk waarneembaar.

Toch ging het in dit geval niet alleen om de overbeken-de tegenstelling tussen theoretisch puristische 'orthodoxen' en op praktische verbeteringen gerichte 'reformisten'. De strijd tegen de vrijheid van onderwijskeuze werd ook gedragen door rode schoolmeesters, mannen van de praktijk dus, die geïnspireerd werden door nieuwe onderwijskundige idealen en die zich oprecht zorgen maakten over de funeste werking van het christelijk onderwijs op de ontvankelijke kinderziel. 'Alleen de pedagogiek, de opvoedkunde', zo schreven zij, 'enkele 't oog gericht op wat 't kind kan verteren en nodig heeft, wars van alle dogma's en politieke kwesties, zal heersen in elke volksschool.' En hoewel ook in het andere kamp leerkrachten waren te vinden, zoals *A.H. Gerhard*, is het toch opvallend dat een goed georganiseerde groep onderwijzers in de vroege SDAP een radicaliserende rol speelde.

Na het artikel van *Korver* maakt de bijdrage van *Willem Velema* over de AOW een wat schamele indruk. Het is voor het grootste deel een historisch overzicht, vol citaten uit nota's en notulen, fragmenten uit debatten, droge feiten en feitjes. Daar zou natuurlijk niets op tegen zijn, ware het niet dat hier geen enkele keer een bron wordt genoemd; het stuk bevat geen tekstverwijzingen, geen voetnoten, geen bibliografie, niets. Terwijl *Korver* zijn best doet om zijn sympathie voor de visie van *Troelstra* niet al te zichtbaar te tonen, loopt *Velema* over van bewondering voor de AOW-wetgeving van minister *Suurhoff*. Hij noemt deze 'knap', 'elegant', 'van elegante eenvoud', 'weloverwogen', 'simpel en duidelijk' en tot drie keer toe 'fraai'. Het historische deel dient dan ook vooral als aanloop voor een uitval naar die PvdA-parlementariërs, die een inkomenstoets wensen om bij de geïndividualiseerde AOW voor oudere echtparen rekening te kunnen houden met het draagkrachtbeginsel. *Velema* is daar tegen, naar het lijkt vooral uit esthetische overwegingen: de fraaie en elegante schoonheid van de oude AOW wordt op deze manier verfromfaaid tot een rommelige en mede daardoor fraudegevoelige wetgeving. Het is jammer dat hij niet gewoon een puur polemisch stuk heeft geschreven. Nu hij heeft geprobeerd om zijn aanval het aanzien te geven van een historisch overzicht is hij noch in het één noch in het ander erg succesvol.

Bevolkingsbeleid

Voor de tweede keer in de geschiedenis van de jaarboeken wordt *Hilda Verwey-Jonker* in het zonnetje gezet. Hier lijkt sprake van een lichte mate van over-exposure. Het artikel van *Corrinne Oudijk* behandelt de denkbeelden van mevrouw Verwey over de emancipatie van vrouwen en van ouderen en al zijn die origineel en provocerend, ze zullen de potentiële lezers van dit boek niet onbekend zijn. Het had nog interessant kunnen worden als *Oudijk*, die in het verleden met mevrouw Verwey heeft gepolemiseerd, een kritisch stuk had geschreven, maar de toon is veeleer devoot. (Tus-

sen haakjes: ik vind het weinig emancipatoir om mevrouw Verwey enkele malen aan te duiden als 'Hilda'. In een artikel over *Drees* zal niemand het in haar hoofd halen om te schrijven: 'In deze nota verdedigt Willem een andere opvatting.' Hoe goed de bedoelingen ongetwijfeld ook zijn, dit sekse-specifieke getuoyeer wekt de indruk dat we 'Hilda' minder serieus hoeven te nemen dan 'Drees'.)

Het vreemdste is wel dat Oudijk zelfs naar Verwey overhelpt op het punt waar zij eerder met haar over debatteerde: de wenselijkheid van een pronatalistische bevolkingspolitiek. Hierover schrijft zij: 'Het valt op hoe zakelijk en rationeel zij (bedoeld wordt Verwey-Jonker) het probleem benadert, terwijl de emoties aan de andere zijde (de kant van Oudijk zelf) hoog oplopen.' Het omgekeerde lijkt mij ook verdedigbaar. Juist onder de pronatalisten vind je mensen met hele dubieuze en irrationele denkbeelden over het 'uitsterven' van 'ons volk' (onlangs nog kwam ik die formulering tegen in de geruchtmakende advertentie voor de vrouwenpartij, die naderhand van mevrouw *Snijders-Borst* bleek te zijn) en over de te snelle groei van het aantal 'buitenlanders'. Zeker, de waarschuwendende woorden die mevrouw Verwey nog onlangs in dit tijdschrift wijdde aan vergrijzing en ontgroening zijn het overwegen waard. Ze toont zich een waardig studente van *W.A. Bongers*: zoals hij in 1936 de openbare mening trotseerde door te pleiten voor *verlaging* van het geboortencijfer terwille van het natuurlijk milieu, zo shockeert zij de huidige publieke opinie met haar pleidooi voor *verhoging* van het geboortencijfer. Maar wanneer ze kritiek heeft op de tegenwerping (bij voorbeeld van de demograaf *H.J. Heeren*) dat de nieuwe immigranten deze demografische effecten toch tegen gaan, of wanneer ze het aan de stok krijgt met iemand die vindt dat het vergrijzingsprobleem schromelijk wordt overdreven, dan wordt ook zij 'emotioneel'.

Het standpunt dat socialisten maar beter met hun vingers van enigerlei bevolkingsbeleid kunnen afblijven laat zich daarentegen wel degelijk zakelijk en rationeel verdedigen. Dat bewijst *Henny M. Langeveld* in een korte en krachtige *cri de coeur*: 'Bevolkingsbeleid, obsessie van demografen of politieke noodzaak'. Vooral het idee dat Nederland qua ruimtegebruik en met het oog op de milieuproblematiek 'voor onze begrippen vol' is, verdient het om ernstig genomen te worden. Bevolkingsbeleid is over het algemeen weinig effectief, het is voorlopig niet nodig en zelfs onwenselijk, meent zij: 'De volte van Nederland moet zwaar wegen, voorlopig zwaarder dan de angst voor een tot ver in de eenentwintigste eeuw voortgezette vergrijzing.' Mevrouw Verwey heeft inmiddels reeds in dit blad op de discussiebijdrage van Langeveld gereageerd.

De artikelen in dit boek gaan eigenlijk allemaal over hoe sociaal-democraten in het verleden hebben gedacht over bepaalde belangrijke vragen en over hun huidige opvattingen betreffende zulke kwesties als bevolkingsbeleid, economische ordening, vrijheid van onderwijs, ouderenemancipatie, enzovoort. Ze dragen daarmee bij aan de steeds doorgaande meningsvorming in sociaal-democratische kring. Dat is ook

wat de redactie bedoelt, als ze in de *Inleiding* schrijft dat het artikel over de schoolstrijd nog steeds actueel is omdat het de vraag aan de orde stelt 'in hoeverre wij, socialisten, als we eenmaal aan de macht zijn, op andersdenkenden geestelijke dwang menen te mogen uitoefenen.'. En toch is er met deze zinsnede van alles mis en dan bedoel ik niet eens dat ontwijkende 'menen te'. In de eerste plaats is de vraag onzinnig, althans wanneer je een hedendaagse sociaal-democraat definieert als iemand die onder meer uitgaat van het principe dat het uitoefenen van 'geestelijke dwang op andersdenkenden' altijd en overal uit den boze is. Maar wat me vooral tegenstaat is het gebruik van het woordje 'wij' in 'wij, socialisten' en in 'als we aan de macht zijn'. Het *Jaarboek* is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting en de Arbeiderspers, maar het is te hopen dat het niet alleen wordt gelezen door 'socialisten', maar ook door mensen met interesse voor de sociaal-democratie, die nochtans niet over zichzelf denken als 'wij, socialisten'. Het is een voor een breed publiek bestemde publikatie van sociaal-wetenschappelijke allure en het is, net als *Socialisme en Democratie*, niet uitsluitend bedoeld voor de eigen parochie.

Bart van Heerikhuizen is socioloog, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Sociaal-democratische gemeentepolitie

Hans Dona bespreekt:

Marnix Krop e.a. (red.), *Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, WBS i.s.m. Arbeiderspers, 1988.

Met uitzondering van de eerste twaalf jaar heeft de PvdA in haar nu ruim veertigjarige bestaan slechts gedurende korte perioden haar stempel kunnen drukken op het regeringsbeleid, waardoor ongewild het beeld van de PvdA als natuurlijke oppositiepartij naar voren komt. Daarmee lijkt zij op haar voorganger, de SDAP. Vergeten wordt daarbij echter dat op lokaal niveau de partij al lange tijd wel een duidelijke regeringspartij is. De traditionele fixatie op rijksbeleid binnen de partij is er waarschijnlijk de oorzaak van, dat behoudens enkele studies over belangrijke sociaal-democratische voormannen, nog nauwelijks onderzoek naar deze bestuurstraditie heeft plaatsgevonden. Het is een goed idee van de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* om het negende jaarboek voor een groot deel aan deze geschiedschrijving te wijden. Dat betreft dan vooral een bijdrage van *Jos Perry* over de SDAP ('Aanpakken wat mogelijk is. De SDAP en haar gemeentepolitiek') en een bijdrage van *Pieter Nieuwenhuijsen* ('Het onderschatte project van de PvdA. Veertig jaar gemeentepolitiek'). Een artikel van *Ido Wijers* over de VARA ('Van ons en voor iedereen, het dilemma van een moderne rode omroep') en een herwaardering, althans meer objectieve plaatsbepaling van *Willem Banning* door *Dick Pels* ('Willem Banning, voor en tegen') completeren deze uitgave. In deze recensie wil ik mij beperken tot de artikelen over de gemeentepolitiek, hoewel zeker de

bijdrage van Pels ook de aandacht verdient, al was het maar omdat hij de persoon en het werk van Banning uit de wat troebele sfeer haalt, waarin sommigen in de afgelopen decennia deze geplaatst hadden.

Actuele discussies

In het vlot leesbare artikel van Jos Perry valt allereerst op hoe actueel de discussies, die nagenoeg de gehele vooroorlogse periode van de SDAP gevoerd werden over deelname aan het (dagelijkse) bestuur van de gemeente ook nu nog zijn. Ik laat dan een mogelijke negatieve beoordeling, dat we na zeventig jaar nog steeds dezelfde discussie voeren, maar even buiten beschouwing. Perry's onderzoek richt zich op de vraag wat het werk van de SDAP-wethouders betekende voor de partij en hoe hun optreden in het teken stond van de klassenstrijd, alsmede op de (vaak onuitgesproken) vraag of zij nu bij uitstek representanten waren van de rechtervleugel in de partij of dat zij gaandeweg de partij naar rechts drongen. Duidelijke beoordelingsmomenten zijn daarbij de gemeenteraadsprogramma's van 1899, 1919 en 1927, en de manier waarop daarin de vraag centraal stond of, en zo ja, onder welke voorwaarden de SDAP bereid was medeverantwoordelijkheid te dragen voor het dagelijks bestuur van de gemeente.

Voor en in de eerste jaren van het bestaan van de SDAP was al duidelijk dat ondanks de smalle marges en de feitelijk geringe invloed, het raadslidmaatschap een machtig propagandamiddel was. Ook speelde de symbolische betekenis een rol dat een bres in de vijandelijke linies geschoten was, te zamen met het inzicht dat als men buitenspel zou blijven staan, andere politieke partijen de vooruitstrevende arbeiders zouden aantrekken. Het eerste gemeenteraadsprogramma (door *Schaper* en *Tak* geschreven) bevatte opvallend genoeg geen enkele theoretische beschouwing over het socialistische karakter ervan. Uitbreiding van het gemeentelijk bezit en gemeentebedrijven, betere armen-, werklozen- en gezondheidszorg, beter onderwijs, progressieve gemeentelijke belastingen en de arbeidsvoorwaarden van het gemeentelijk personeel stonden centraal.

Werd het raadslidmaatschap in die eerste jaren vooral opgevat als propagandamiddel, na 1914 wordt het gemeentebestuur ook steeds meer beschouwd als terrein voor hervormingsarbeid. Het nieuwe programma van 1919 (door *Wibaut*) bevatte daarom wel een inleidende beschouwing. Principieel uitgangspunt was dat het doel niet kon zijn in een of andere gemeente het socialisme te vestigen, al konden gemeentelijke hervormingen wel daartoe 'voorbereiden'. Het programma van 1927 was weer positiever ten opzichte van praktische hervormingsarbeid als 'in sociaal opzicht belangrijk werk ten dienst van het algemeen belang'. Die hervormingsarbeid, eerst nog figurerend naast de propaganda, zou dus weldra daarboven gaan prevaleren.

Ook het denken over deelnemen aan het college van burgemeester en wethouders zou in de loop der tijden veranderen. In het begin was het standpunt om primair te streven naar een meerderheid, om pas dan discussies uit de jaren zeventig in de PvdA: meerder-

heidsstrategieën, goedkeuring vooraf, is er voldoende te bereiken, profilering vooral naar de eigen achterban en de vraag of je mee mag werken aan de bezuiniging. Het klinkt allemaal nog zo vers in de oren.

Er zal op deze punten heel wat meer discussie hebben plaatsgevonden, dan Perry nu vermeldt. Dat geldt nadrukkelijk ook over enkele aardige passages, waarin Perry aangeeft dat een flink aantal programmapunten, die als typisch socialistisch golden (zoals het stichten van gemeentebedrijven, erfpacht, de gemeentelijke wasserij) in feite een erfenis van links-liberale herkomst waren. Dat geldt ook voor Wibauts constatering dat sociaal-democratische gemeentepolitiek zich – afgezien van haar strekking – op meer dan één gebied niet van die van sommige burgerlijke partijen of groepen onderscheidt door een scherp verschil in de soort van maatregelen, doch vooral in omvang, in kracht en snelheid waarmee de maatregelen worden doorgevoerd: 'En het is geen reformistisch verraad of bederf te erkennen dat het niet anders is.'

Zo'n uitlating zal zeker een boeiende discussie oproepen hebben en roept om nader onderzoek en analyse. Dat geldt ook voor de stelling van de redactie die in haar inleiding hier op aansluit door te stellen dat de 'welvaartsgemeente die zij (de SDAP) bouwde naar opzet en aanleg niet wezenlijk verschilde van wat vrijzinnig-democraten in een eerdere generatie hadden nagestreefd. Het verschil lag eerder in het tempo en de energie waarmee ideeën nu werden gerealiseerd', om dan provocerend *Parkins* te citeren dat sociaal-democraten liberalen zijn, wie het menens is. Dat vraagt om onderzoek, niet alleen naar het verleden, maar ook naar de praktijk van vandaag.

Een kritische noot tot slot. De visie die de SDAP had op het besturen van de gemeente en haar eigen rol daarin, kan niet los gezien worden van de plaats die de gemeente wordt toegedacht in het totale staatsbestel. Hoe verhoudt zich de altijd wat centralistische staatsopvatting van de sociaal-democratie met de opvatting over de gemeente als eigenstandige overheid met een zekere autonomie? Die analyse, die ook vandaag de dag nog actueel is, mis ik in dit verhaal, en dat terwijl daarover boeiende discussies hebben plaatsgevonden. Ik wijs in dit verband maar eens naar het verweer van Wibaut tegen het afschaffen van de gemeentelijke wethouderszetels te bezetten. Na 1919 ontstond de bereidheid om ook zonder zo'n meerderheid deel te nemen, mits er voldoende te bereiken viel en onder voorwaarde dat afdeling en partijbestuur vooraf daaraan hun goedkeuring konden hechten. Voor het Zuiden van het land zag het partijbestuur echter een dergelijke deelname nog niet zitten, vanwege het gevaar daardoor aan de katholieke leiband te moeten gaan lopen. Eind jaren twintig zouden echter ook daar de eerste SDAP-wethouders komen en zou de goedkeuring vooraf van het partijbestuur komen te vervallen. Het 'neen, tenzij' veranderde in een 'ja, mits'.

Cruciaal in de gedachtenvorming waren de jaren dertig en daarbij vooral de vraag of SDAP-bestuurders mee konden en mochten werken aan door Den Haag opgelegde bezuinigingen, eerst op ambtenarensalaris-

sen, later ook op de werklozensteun. Dat leidde tot forse verschillen van mening en in een aantal plaatsen, waaronder Amsterdam en Rotterdam, ook tot daadwerkelijk terugtreden van de SDAP-wethouders. De feitelijke gevolgen waren echter zo noodlottig dat het standpunt evalueerde tot: 'liever puinruimen dan werkeloos toezien' en aanpakken wat mogelijk is, hoe beperkt de mogelijkheden ook zijn. Het 'ja, mits' veranderde in een 'ja, graag'.

Nadere bestudering van SDAP-wethouders, hun publicaties, maar ook hun vaak principiële stellingnames in de praktijk, brengen Perry tot de conclusie dat er geen enkele aanleiding is om hen generaliserend tot de rechtervleugel van de partij te rekenen.

Doordat Perry in zijn verhaal niet alleen de officiële standpunten weergeeft, maar ook de feitelijke ontwikkelingen van aantallen raadsleden en wethouders laat zien, komt al gauw het vermoeden naar voren dat ook in dit opzicht in de SDAP de ideologie ruim achter liep op de gegroeide praktijk en vooral tot doel had de achterban gerust te stellen. Een achterban die, zoals Perry een enkele maal vermeldt, de deelname aan het stadsbestuur nog met een flinke dosis wantrouwen tegemoet trad. Het zou interessant zijn de op dit punt in een aantal afdelingen gevoerde discussies nog eens goed te onderzoeken, alsmede de argumenten die raadsleden en wethouders daartegenin brachten. Waarschijnlijk zouden grote overeenkomsten te ontdekken zijn met inkomstenbelastingen en het invoeren van de nieuwe Financiële Verhoudingswet in 1929.

Spiegel

Kon Perry in zijn geschiedverhaal nog schrijven over een afgeronde periode. *Pieter Nieuwenhuijsen* waagt zich op het veel hachelijker terrein van de gemeentepolitiek van de PvdA vanaf de Tweede Wereldoorlog tot aan de dag van vandaag. Hachelijk omdat elke contemporaine geschiedschrijving het risico loopt om door gebrek aan afstand zaken te overschatten die later slechts details van ondergeschikte of voorbijgaande aard blijken te zijn geweest, of juist omgekeerd grotere kaders niet te hebben gezien omdat men er zelf nog midden in staat. Daarnaast ligt nog sterker dan anders het gevaar op de loer dat persoonlijke emoties en gevoelens het oordeel nog mee bepalen. In dit opzicht maakt de redactie niet duidelijk wat zij met haar opmerking in de inleiding bedoelt, namelijk dat Nieuwenhuijsen indertijd een van de architecten was van de politisering van het lokale bestuur en dat dat zijn terugblik en waardering meerwaarde geeft. De daarop volgende constatering geeft al een fraai voorbeeld van de risico's van deze gedachtengang. Nieuwenhuijsen constateert – volgens de redactie – 'dat de PvdA in een aantal niet onbelangrijke gevallen veel verder ging in polarisering dan op grond van de polariseringsstrategie gewettigd was en dat daardoor de reële vruchten van die strategie – een opener bestuur en een helderder beleid – zijn gaan verzuren'.

Zo'n redenering gaat er a priori vanuit dat de idee wel goed was, maar dat anderen er een beetje een puinhoop van gemaakt hebben en sluit bij voorbaat de mogelijkheid uit dat de idee zelf de kernen tot ontsporing in zich draagt.

Nieuwenhuijsen zelf onderkent in zijn inleiding overigens wel de risico's en noemt zijn verhaal een essayistische bijdrage waarin slechts een beperkt deel van de werkelijkheid kan worden behandeld. Het is ook en vooral een verhaal van de steden. Ik zou daar aan toe willen voegen: van de steden waar de PvdA van oudsher een zekere machtspositie bezat, want ook al zijn zekere ontwikkelingen herkenbaar, PvdA'ers in zuidelijke steden zullen, komend vanuit een duidelijke minderheidspositie, er zich niet geheel in terugvinden. Met al deze beperkingen is Nieuwenhuijsens verhaal overigens toch een aardige poging tot beschrijving van de naoorlogse periode, waarvan delen nog zo vers zijn dat zij ook voor huidige bestuurders meer dan een gewone geschiedschrijving dat doet, het karakter krijgen van het voorhouden van een spiegel waarin men zichzelf ziet en moet constateren dat de jaren niet stilgestaan hebben.

Nieuwenhuijsen deelt de naoorlogse geschiedenis in een viertal perioden in. In de eerste periode, de jaren veertig, werd de aandacht van de PvdA-stadsbestuurders primair bepaald door de noodzaak van wederopbouw. Dit was geen tijd voor grote toekomstplannen, al diende in de steden wel ruimer en beter gebouwd te worden dan voorheen. In deze periode neemt het Haags centralisme sterk toe. Binnen de partij krijgt het gemeentebesturen minder glans nu in Den Haag eigen ministers gezeteld zijn. Binnen de gemeente legt de PvdA een sterk accent op het aankweken van gemeenschapszin, massavorming en jeugdzorg: de gemeente als cultuurgemeente. In de colleges van Ben W is afspiegeling de norm.

In de tweede periode – in de jaren vijftig en zestig – ligt het accent sterk op planmatigheid en het maken van grote toekomstplannen voor volkshuisvesting, stedenbouw en industriële ontwikkeling. Binnen de stad moeten nieuwe stadswijken met hun voorzieningen een antwoord geven op de teloorgang van het gemeenschapsdenken. Er bestaat een groot vertrouwen in een krachtige, toekomstgerichte en planmatig handelende overheid. Barsten in deze visie ontstaan als eind jaren zestig de opkomende democratisering in de samenleving botst met deze 'top-down' bestuurscultuur en als er een omslag komt van de aandacht voor de stadsuitleg naar aandacht voor vernieuwing en herstel van de bestaande, vaak verpauperde binnensteden en oude wijken.

Een sterke generatiewisseling vindt plaats in wat Nieuwenhuijsen ziet als de derde fase: de jaren zeventig: de democratiseerders. Naast personele mutaties en weinig respect voor het toekomstbeeld van hun voorgangers kenmerkt deze periode zich door een sterke politisering ten opzichte van andere partijen, het vooropstellen van het primaat van de politiek in de samenleving, verharding van de interne partijcultuur en het streven naar meerderheidscolleges van links, die her en der ook werkelijk tot stand komen. Niet grootschalige toekomstplannen staan centraal, maar kleinschaligheid en stadsvernieuwing. Niet het plan staat voorop maar de democratische besluitvorming.

In de vierde fase, de jaren tachtig, ontwikkelen

bestuurders zich tot ondernemers en managers. Aanvankelijk kan de schuld voor forse bezuinigingen nog op de schouders van Den Haag geschoven worden, maar allengs worden de bakens verzet door het inzicht dat ook onder een PvdA-kabinet het allemaal minder zou moeten, en ontstaat meer aandacht voor vernieuwing van organisatie, cultuur en werkwijze van de gemeente, alsook voor beleidsvernieuwing als perspectief voor de afbrokkelende verzorgingsstaat.

Juist de gemeente speelt een rol bij de vernieuwing daarvan. Meer nog dan anderen hebben socialistische bestuurders belang bij zo'n offensieve benadering. Bij nieuwe snelle maatschappelijke veranderingen hoort een doeltreffende overheidsorganisatie. Ook dient de verhouding tussen burger en overheid, en tussen collectieve en marktsector herzien te worden. In tegenstelling tot de vorige periode, waarin door de these van het primaat van de politiek de afstand tot particuliere organisaties en bedrijfsleven sterk was vergroot, groeit nu meer het beeld waarbij de overheid als actor tussen mede-actoren probeert het algemeen belang te dienen en de positie van kwetsbare groepen te beschermen. Ruimtelijke ordening wordt weer een belangrijk onderwerp, naast de aandacht voor de bestaande bouw, maar nu sterk bepaald door de economische ontwikkeling en de drijfveer om internationaal of nationaal mee te blijven tellen.

Tot zover een korte schets van Nieuwenhuijsens verhaal. Het zal niet moeilijk zijn nuanceringen aan te brengen of aan te geven waar fasen zich niet in deze volgorde voltrokken of anders in elkaar overlappen. De geschiedenis moet op dit punt nog echt geschreven worden. De vraag is onder invloed van welke maatschappelijke, economische of ideologische veranderingen de trendbreuken die Nieuwenhuijsen beschrijft tot stand kwamen. Op dat punt is zijn analyse nog beperkt maar dat kan niet anders in dit bestek. De redactie zegt in haar inleiding dat zelfs als een voordeel te beschouwen waardoor een groter overzicht kon ontstaan en spreekt de hoop uit met deze publikatie onderzoek en beschouwing op dit terrein uit te lokken. In zijn slotwoord/balans geeft Nieuwenhuijsen zelf enige aanzetten. Allereerst betreft dat een rehabilitatie van de generatie van de jaren vijftig en zestig: 'te lang hebben de kruiddampen die rond 1970 opstegen bij de machtswisseling in de partij het zicht ontnomen op haar historische prestatie: het geven van een gezicht aan de moderne geïndustrialiseerde Nederlandse samenleving' en dan een eerste diepgaande analyse: 'dat hun inspanningen op den duur niet meer geëerd werden door een jonge generatie is waarschijnlijk ten diepste terug te voeren op de burgerlijkheid van het ideaal: "De geschoolde arbeider in zijn schone doelmatige nieuwbouwwijk van de toekomst".' Hier houdt de analyse op maar juist hier ontstaat de vraag of dit nu alleen een generatiekloof was of dat de nieuwe generatie qua afkomst, opleiding en ideeën sociologisch gesproken, niet gewoon uit andere mensen bestond.

Eenzelfde korte analysepoging doet Nieuwenhuijsen ook ten aanzien van de derde fasebestuurders. Na de

positieve constatering dat door hen de rehabilitatie van de steden op gang kwam en minder bevoorrechten in oude wijken nieuw zelfrespect gekregen hebben (waar baseert N. dat op?), en dat het bestuur opener en responsiever is geworden, toont Nieuwenhuijsen ook de keerzijde van de medaille: verzanding in procedures, de stelling van het primaat van de politiek die de generatie van de zeventig in een ivoren toren gevangen hield. Dat lijken zo onbedoelde en toevallige effecten. Interessanter is echter te analyseren of de ideologie wel deugde, of deze effecten niet ingebakken zaten in de nieuwe ideologie van de PvdA als actiepartij, of in het denken van de specifieke groep PvdA-bestuurders, of in de nieuwe samenstelling van de partij die in ledental nog maar zo weinig lijkt op die van de jaren vijftig en zestig. Is de partij niet gelijktijdig met een bepaalde generatie partijgenoten vastgelopen?

Het is, denk ik, niet eerlijk Nieuwenhuijsens verhaal aan dit soort vragen te meten. Het feit dat ze opkomen is al een bewijs dat Nieuwenhuijsen in zijn opzet geslaagd is: een boeiend essay dat velen een spiegel voorhoudt en uitnodigt of dwingt tot verdere studie en analyse. Op één punt doet Nieuwenhuijsen zelf een voorzet voor de jaren negentig. Daarbij grijpt hij terug op het oude beeld van de gemeente als cultuurgemeente uit begin jaren vijftig. Toen echter sterk bevoogdend en paternalistisch en in zekere zin negatief gemotiveerd: de gemeente die gemeenschapszin moest bevorderen in een samenleving die door de oorlog en zijn gevolgen losgeslagen was, dreigde te massificeren en kende een (al dan niet vermeend) fors jeugdprobleem. Nieuwenhuijsen sluit wat de nieuwe inhoud betreft aan bij publikaties van het Centraal Planbureau en de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid. Daarbij gaat het om het compenseren van de eenzijdig gerichtheid van de verzorgingsstaat op individuele emancipatie, door ondersteuning van kleinschalige verbanden waarop mensen zich in het dagelijks leven kunnen oriënteren. Tevens dient te worden voorkomen dat een groeiend aantal personen van de samenleving wordt buitengesloten als gevolg van werkloosheid, ouderdom of ziekte.

In dit opzicht is het nog eens goed te wijzen op het artikel dat *Van der Staay*, directeur van het SCP schreef bij het 75-jarig bestaan van de VNG. Van der Staay schetst daarin de overheersende rol van de Rijksoverheid die zich daarbij vooral beroept op het beginsel van de rechtsgelijkheid. Door het verminderde belang van intermediaire sociale structuren, door de individualisering en door de onpersoonlijker, verstatelijke zorg ontstaat wat *Zijderveld* de 'abstract society' noemt. Van der Staay ziet een viertal specifieke taken voor de gemeente weggelegd die haar in die 'abstract society' onmisbaar maken. Ten eerste de gemeente als leerschool voor de democratie. (Een oude gedachte van de Fabians, die voor de oorlog ook aanhang had binnen de SDAP). Ten tweede de gemeente als contactbestuur waar de klant, de burger het meest mee te maken heeft. Ten derde de gemeente als intervenient vanuit het algemeen belang, als bemiddelaar ten behoeve van de sociale cohesie, en ten vierde de onmisbaarheid van de gemeente als cultuurdrager.

De gemeente heeft vanouds in belangrijke mate — en meer en eerder dan de Rijksoverheid bijgedragen aan de identiteit en de continuïteit van de Nederlandse cultuur, en daar is in deze eeuw een extra dimensie bijgekomen: 'De gemeente voert haar cultuurbeleid niet langer namens een elite, die weet wat cultuur voor haar betekent en bereid is daarvoor in het krijt te treden', maar de gemeente belichaamt een traditie van cultureel kwaliteitsgevoel, van vooruitgangsidealisme, zelfs ook al lijkt dat niet altijd steun te vinden bij de bevolking: een cultuurpolitiek die de kwaliteit van het bestaan tracht te verbeteren, allereerst in de bebouwde omgeving en publieke ruimte. Daarom ook identificeren burgers zich met die gemeente. Een cul-

turele dimensie die in het private bestaan elementen in de woonomgeving aanbiedt, die uitstijgen boven het alledaagse (tot zover Van Der Staay).

Als, zoals Nieuwenhuijsen beschrijft, de generatie bestuurders van de jaren tachtig aan het gevaar van een technocratische bestuursdrift moet ontkomen, dan lijkt mij dit zeker een idee dat voldoende waard is verder besproken te worden. Het lijkt mij ook positiever dan wat ik nu op sociaal terrein vaak zie: de gemeente als brandweerman om door Den Haag veroorzaakte brandjes met emmertjes water te blussen.

Hans Dona is wethouder van 's-Hertogenbosch

WBS-conferentie over 'Het socialisme op sterk water'

WBS-nieuws

Begin vorig jaar publiceerde de Wiardi Beckman Stichting het door medewerker Paul Kalma geschreven rapport *Het socialisme op sterk water*. Op zaterdag 28 oktober houdt zij een conferentie over dit rapport en, meer in het algemeen, over plaats en toekomst van de sociaal-democratie, zoals die recentelijk ook in de PvdA-rapporten *Schuivende Panelen* en *Bewogen Beweging* aan de orde zijn gesteld.

Het programma zal uit twee delen zijn opgebouwd:

- 's morgens zullen twee inleidingen worden gehouden over de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat in Nederland, en de rol van de sociaal-democratie daarbij. Sprekers: C.J.M. Schuyt, S. Stuurman.

- 's middags zal een poging worden ondernomen om in het huidige debat over de sociaal-democratie nadere structuur aan te brengen, door actualisering van een drietal 'tradities' in het denken van SDAP en PvdA: de reformistische, de vrijzinnig-democratische en de cultuursocialistische. Mate-

riaal hiervoor wordt, behalve door Kalma's rapport, aangedragen door bijdragen van resp. P. Scheffer en D. Pels. Daarna volgt discussie met de zaal.

J.Th.J. van den Berg zal aan het eind van de bijeenkomst, als scheidend WBS-directeur, een poging doen om de discussie van die dag, in het licht van het 'vernieuwingsdebat' in de PvdA, te evalueren.

De conferentie wordt gehouden in Hotel Casa te Amsterdam en zal rond 10.00 uur aanvangen. De kosten van deelname bedragen f 27,50 (lunch inbegrepen)

Belangstellenden kunnen zich tot 1 oktober voor de conferentie opgeven door storting van het genoemde bedrag op postbank nummer 30603, ten name van de Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, o.v.v.: Sterk Water. In verband met het beperkte aantal beschikbare plaatsen geldt de regel: inschrijving in volgorde van binnenkomst.